

Vlak, hellend, hangend of op een mannequin?

*Onderzoek naar presenteren versus conserveren van een maritieme
archeologische textielcollectie*

Japon 6263-103, met enkele van de delen: mouwen, overmouwen, kraag en mouwkappen
Foto's: Margareta Svensson; details: Sjoukje Telleman/Marijke de Bruijne

Onderzoek: drs Marijke de Bruijne MA, zelfstandig textielrestaurator, Nederland
Opdrachtgever: Provincie Noord-Holland
December 2018

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	p. 3
Deel I Opzet onderzoek	5
Deel II Resultaten onderzoek	7
1. Presentatiemogelijkheden	8
2. Steunen	8
3. Vlakke presentatie	11
4. Presentatie onder een hellingshoek	11
5. Verticale presentatie: hangend	14
6. Verticale presentatie: pressure mount	15
7. Presentatie van kostuums	17
8. Replica's en reconstructies	19
9. Uitgangspunten conservering: interventie, reversibiliteit, toegankelijkheid	22
10. Conserveren versus presenteren	24
Deel III Resultaten Casussen	27
1. Algemene tendensen	27
2. Casussen	29
Deel IV Conclusies en aanbevelingen	38
Met dank aan	42
Literatuur	43
Bijlagen	46
1. Lijst met benaderde mensen en respons	47
2. Vragenlijst (leeg) (<i>afzonderlijk document</i>)	
3. Respons op vragenlijst (excelbestand) (<i>afzonderlijk document</i>)	

INLEIDING

In 2014 doken sportduikers een omvangrijke collectie textiel op uit een 17de eeuwse wrak bij Texel, de *BZN17*, ook wel het *Palmhoutwrak* genoemd. De collectie omvat ca. 150 stukken, variërend van zeer kleine fragmenten tot een bijna complete japon. Er werden 38 groepen onderscheiden van fragmenten die samen zeer waarschijnlijk één object of een ensemble vormden. Bijna de helft hiervan bestaat uit kostuums of delen van kostuums. Bijna alle objecten bestaan uit zijde, er werden slechts enkele kleine fragmentjes van wol en geen linnen of katoenen fragmenten gevonden. De collectie toont een grote gevarieerdheid en rijkdom in uitvoering, veel objecten bevatten zilver of goud.

Deze vondst is zonder meer uniek te noemen en trok de aandacht van de wereldpers. Uit een eerder door de auteur uitgevoerde literatuurverkenning, bleek dat er geen vergelijkbare textielvondsten in zee werden gedaan (De Bruijne 2016). Juist de herkomst uit zee maakt deze collectie zo uniek en onvergelijkbaar met andere textielcollecties: ze is honderden jaren bewaard gebleven onder uitzonderlijke klimatologische omstandigheden en bovendien zijn de stukken geheel origineel en authentiek: ze bevatten originele naden en zomen en zijn nooit onderworpen geweest aan veranderingen.

De collectie is eigendom van de Provincie Noord-Holland en ligt opgeslagen in zuurvrije dozen in het archeologisch depot van de provincie, Huis van Hilde in Castricum. Sinds de objecten werden opgedoken en gedroogd door de duikers zijn er geen behandelingen uitgevoerd op de objecten. Vanaf begin 2016 is een breed scala aan onderzoeken uitgevoerd naar de collectie, gecoördineerd door de Universiteit van Amsterdam: de historische achtergronden en context van de vondst, materiële identificatie, de conditie van de objecten, kostuumgeschiedenis etc. Nog lang niet alle vragen zijn beantwoord, het onderzoek is nog in volle gang.

Conditie

De conditie van de objecten is divers, sommige stukken zijn in betere staat dan andere, maar over het geheel genomen zijn de objecten fragiel en kwetsbaar. Het merendeel van de naaigarens is verdwenen, sommige objecten vertonen gaten en scheuren, de meeste objecten bevatten vuil en vlekken, enkele objecten verliezen nog altijd veel vezels.

De omstandigheden waarin de textiel bijna 400 jaar bewaard is gebleven wijken uiteraard enorm af van 'normale' omstandigheden. Er is weinig bekend over hoe textiel uit maritieme context zich gedraagt nadat het is opgedoken uit zee.¹

Presentatie

De wens bestaat om deze collectie op termijn te tonen aan een breed publiek in een semi-permanente tentoonstelling in Museum Kaap Skil op Texel. De Provincie Noord-Holland en Museum Kaap Skil zijn bezig met het ontwikkelen van plannen om deze wens tot uitvoering te brengen. Klimatologische omstandigheden met betrekking tot de presentatie, zoals het beperken van negatieve invloeden als licht, stof, temperatuur, luchtvochtigheid en zuurstof, worden onderzocht door de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed.

¹ 'It is of utmost importance to realize that this material is in equilibrium with its burial environment and when excavated it is subjected to a new set of environmental parameters' (Florian 1987, p.22) en: 'Reactions can involve both physical and chemical changes. Regardless of the condition of the object before excavation, the moment it becomes exposed it is vulnerable to rapid deterioration' (NPS Museum Handbook 2002, p.1:2)]

Een andere belangrijke vraag hierbij is *hoe* de textiel gepresenteerd moet worden. Hierbij zijn twee kwesties van belang:

- *conservering*: behoud van de objecten;
- *presentatie*: de wensen die bestaan voor de presentatie in verband met de informatieoverdracht en zeggingskracht naar het publiek.

Vanuit conserveringsoogpunt werd tot dusver vanuit de Universiteit van Amsterdam geadviseerd om de textiel zoveel mogelijk liggend te presenteren. Ook presentatie onder een lichte hellingshoek werd niet aanbevolen. Dit zou echter grote esthetische, inhoudelijke en praktische consequenties voor de presentatie hebben: het beperkt de mogelijkheden tot informatieoverdracht en zeggingskracht naar het publiek en heeft tevens gevolgen voor de ruimte die de presentatie inneemt. Bij de eigenaar van de collectie, de provincie Noord-Holland, en bij Museum Kaap Skil, is daarom de wens ontstaan naar meer onderzoek naar deze kwestie.

Onderzoek

De provincie Noord-Holland is de opdrachtgever van dit onderzoek. De provincie heeft aangegeven dat het onderzoek zal moeten bestaan uit een literatuurstudie en interviews met experts op dit gebied. De intentie was dat het onderzoek zou resulteren in een *advies met aanbevelingen*, gebaseerd op een afweging van voor- en nadelen en risico's van de verschillende presentatie-opties. Dit advies zal als leidraad worden gebruikt bij het ontwerpen van de tentoonstelling.

De onderzoeker is zelfstandig textielrestaurator en was betrokken bij de eerste onderzoeken naar de collectie. Het onderzoek is dan ook uitgevoerd vanuit het perspectief van de textielrestauratie, waarbij de focus ligt op de materiële aspecten die het gevolg zijn van presentatie en het optimale behoud van de objecten als uitgangspunt dient. Het onderzoek richt zich op één aspect van de presentatie, namelijk de vraag:

- *wat zijn de mogelijkheden zijn voor de presentatie van de objecten: vlak, onder een hellingshoek, hangend of op een 3-D steun (mannequins)?*

Klimatologische aspecten met betrekking tot de presentatie, zoals licht, stof, temperatuur, luchtvochtigheid en zuurstof, worden in dit onderzoek niet meegenomen.

Het doel van dit onderzoek is om conservatoren en tentoonstellingsmakers te helpen bij het maken van goed gefundeerde, weloverwogen beslissingen aangaande de wijze waarop de objecten worden gepresenteerd.

I OPZET ONDERZOEK

Het onderzoek bestond uit twee onderdelen:

- literatuuronderzoek
- raadplegen van een aantal experts op dit gebied, in binnen- en buitenland

Literatuuronderzoek

Voor het onderzoek is literatuuronderzoek uitgevoerd naar de stand van zaken in de wetenschappelijke literatuur met betrekking tot de presentatie van textiel. Op basis van algemene handboeken, gidsen en handleidingen over de omgang met textiel is een inventarisatie gemaakt van de bestaande kennis, opvattingen en algemene richtlijnen die gehanteerd worden bij het presenteren van textiel, de verschillende wijzen van presenteren, de voor- en nadelen van de diverse methoden, factoren die een rol spelen bij de afweging, de risico's voor de objecten, etc.

Daarnaast is meer specifieke literatuur geraadpleegd die zich toespitst op de verhouding tussen conservering en presentatie en in het bijzonder de presentatie van extra kwetsbare, fragiele en/of fragmentarisch textiel. Daarbij is vooral gekeken naar concrete casussen en praktische voorbeelden: hoe wordt dergelijk textiel gepresenteerd, welke oplossingen werden gevonden, wat zijn de ervaringen hiermee, waarom heeft men voor de ene of voor de andere oplossing gekozen, hoe verhoudt de kwestie 'conserveren versus presenteren' zich, welk dilemma's bestaan er en hoe is men hiermee omgegaan?

Experts

Een aantal experts was reeds betrokken bij het project rond de textiel van het Palmhoutwrak, deze zijn benaderd om mee te werken aan dit onderzoek (zie *Bijlage 1*). Daarnaast zijn experts geselecteerd die over deze kwestie gepubliceerd hebben of veel ervaring hebben met de presentatie van historische kostuums en/of kwetsbaar historisch textiel (zie *Bijlage 1*). Hierbij is zoveel mogelijk gekozen voor mensen die actief zijn als, of een achtergrond hebben als textielrestaurator, omdat de focus van dit onderzoek ligt op de materiële aspecten van de objecten.

Alle experts zijn persoonlijk benaderd via e-mail en in sommige gevallen nagebeld. De mensen die bereid waren om mee te werken aan het onderzoek ontvingen een vragenlijst met

- een aantal *meerkeuzevragen*,
- een aantal *stellingen* waar ze op konden reageren
- een twaalfstal *casussen* uit de collectie (zie *Bijlage 2*).

Vragenlijst

Op basis van de literatuur over het presenteren van textiel werd een vragenlijst samengesteld met vier meerkeuzevragen en elf stellingen waarop de respondenten konden reageren. Hierin kwamen de belangrijkste onderwerpen met betrekking tot het onderzoek naar de presentatiemogelijkheden van de textielcollectie aan bod:

- De verschillende presentatiemogelijkheden: vlak; onder een hellingshoek; verticaal/hangend; 3-D/op een mannequin
- De wijze waarop de objecten ondersteund moeten worden
- De rol van replica's en reconstructies
- Uitgangspunten en dilemma's met betrekking tot de conservering
- Conservering (behoud) versus presentatie en toegankelijkheid (publiek).

Casussen

Omdat de textielcollectie uit het Palmhoutwrak erg omvangrijk is en uit ongeveer 150 (zeer diverse) stukken bestaat, is het onmogelijk om voor elk stuk een advies op maat te formuleren. Daarom werd de textielcollectie ingedeeld in verschillende categorieën, die relevant zijn voor het maken van keuzes voor de presentatie. Er werden twee hoofdcategorieën onderscheiden: vlak textiel en driedimensionaal textiel. In overleg met de Provincie Noord-Holland en Museum Kaap Skil werden

binnen de verschillende categorieën twaalf casussen uit de collectie gekozen, die werden voorgelegd aan de experts. Binnen elk van de categorieën is zoveel mogelijk gekozen voor de zogenaamde 'topstukken', omdat deze vrijwel zeker een belangrijke rol gaan spelen in de presentatie naar het publiek en als blikvanger of zelfs 'spektakelstuk' zullen fungeren. Per casus werd aan de experts een aantal vragen gesteld over de wijze waarop dit stuk volgens hen het beste gepresenteerd kan worden.

II RESULTATEN ONDERZOEK

Literatuur

Voor het literatuuronderzoek is onder meer gebruik gemaakt van voor textielrestauratoren bekende handboeken zoals *The Textile Conservator's Manual* van Sheila Landi (1998) en *Op de keper beschouwd* van Foekje Boersma (2000). Recenter en voor iedereen online beschikbaar zijn de *AIC Wiki* pagina's (2018), gepubliceerd door van de Textile Specialty Group of the American Institute for Conservation of Historic and Artistic Works. Vooral het hoofdstuk over 'mounting' (het maken van steunen, zie deel II, paragraaf 2) is zeer uitgebreid. Ook het *NPS Handbook* (2002) van de National Park Services in Washington is een zeer uitgebreide 'reference guide' en is online te downloaden.

Voor wat betreft de meer specialistische literatuur bleek vooral het in 2016 onder redactie van Mary Brooks en Dinah Eastop bij het Getty Conservation Institute gepubliceerde *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, een goudmijn. Hierin staan uiteenlopende artikelen die de dilemma's en ethische overwegingen behandelen die een rol spelen bij de kwestie conserveren versus presenteren van kostuums. De artikelen zijn geschreven door restauratoren, conservatoren en tentoonstellingsmakers. Er worden verschillende case studies beschreven, waaronder diverse oplossingen voor het presenteren van fragmentarisch textiel. De bundel is een inspiratiebron voor alle restauratoren en conservatoren die zich bezighouden met het presenteren van textiel. Verschillende auteurs die hebben bijgedragen aan deze bundel zijn benaderd voor dit onderzoek en een aantal daarvan werkte daadwerkelijk mee (Bayer, Brooks, Meijer).

Zie de volledige literatuuropgave achterin het rapport.

Experts

In totaal werden 19 experts benaderd, waarvan 7 mensen op een of andere wijze reeds betrokken waren bij het project en 12 externe experts. Uiteindelijk hebben 9 mensen meegewerkt aan het onderzoek, waarvan 6 externe experts (Thomas Arens, Bode-Museum Berlijn; Anja Bayer, Abegg Stiftung Riggisberg; Mary M. Brooks, Durham University; Frances Lennard, University of Glasgow; Kathrin Mälck, Bode-Museum Berlijn; Johanna Nilsson, Armémuseum Stockholm) en 3 reeds betrokken experts (Emmy de Groot, Universiteit van Amsterdam; René Lugtigheid, Universiteit van Amsterdam; Suzan Meijer, Rijksmuseum Amsterdam). Deze 9 respondenten zijn werkzaam in Groot Brittannië, Zwitserland, Duitsland, Zweden en Nederland. Zie *Bijlage 1* voor een overzicht van de aangeschreven experts en de respondenten.

- 4 mensen hebben niet gereageerd, ondanks herhaalde pogingen (Amica Sundström, Dinah Eastop, Kathryn Gill, Mary Ballard)
- 7 mensen besloten niet mee te werken aan het onderzoek.
De redenen die werden opgegeven om niet mee te willen doen, was in 1 geval persoonlijk (Johannes Pietsch); in sommige gevallen werd een combinatie van factoren aangevoerd, waarbij tijdgebrek een belangrijke factor was (Augusta Persson). Opvallend was hoeveel mensen in hun reactie aangaven dat dit onderwerp expliciet een zaak is voor textielrestauratoren om over te beslissen en dus niet voor conservatoren ('curatoren' in het Engels)² of andere textielexperts. Voor alle aangeschreven textielexperts die geen textielrestaurator (meer) zijn, was dit de belangrijkste reden om niet mee te doen aan dit onderzoek (Foekje Boersma, Susan North, Melanie Braun, Jenny Tiramani en Luca Costigliolo). Ook Augusta Persson benadrukte dit aspect in haar reactie.
De consequentie hiervan is dat hoewel er dus aanvankelijk tevens een aantal conservatoren

² Merk op dat wat in het Engels een 'conservator' wordt genoemd, wij in het Nederlands een 'restaurator' noemen. Wat in het Nederlands wordt aangeduid als 'conservator' is in het Engels een 'curator'

en andere niet-textielrestauratoren werd aangeschreven, uiteindelijk *alle respondenten textielrestaurator zijn*.

- Verschillende respondenten grepen de vragenlijst aan om de kwesties te bediscussieren met anderen: zo vulde René Lugtigheid de vragenlijst in samen met drie van haar studenten. Kathrin Mälck bediscussieerde de vragenlijst met haar college Thomas Arens, die ook veel ervaring heeft met de presentatie van zowel archeologisch textiel als kostuums. Omdat Mälck en Arens de vragenlijst beide afzonderlijk hebben ingevuld en deze op niet alle punten hetzelfde zijn, zijn beide als afzonderlijke respondenten meegenomen in het onderzoek.

Een veel terugkomende opmerking in de vragenlijsten was dat *de conditie van het individuele object* bepalend is voor keuzes die gemaakt worden omtrent de presentatie en dat een goede beoordeling van de conditie niet gemaakt kan worden zonder het object eerst met eigen ogen gezien te hebben. Dit werd voortdurend en veelvuldig herhaald door veel van de respondenten. Gevolg hiervan is dat veel respondenten aangaven het lastig vinden om algemene uitspraken te doen over hoe de objecten gepresenteerd moeten worden, omdat dit alleen individueel per object beoordeeld kan worden en ze de objecten niet gezien hebben. In de antwoorden hielden veel respondenten daarom vaak slagen om de arm of ze vulden niet alle vragen en casussen in.

Zie voor de volledige respons op de vragenlijst *Bijlage 3*.

Uitwerking

In de uitwerking van het onderzoek hieronder wordt per onderwerp eerst op een rij gezet wat in de geraadpleegde literatuur over dit onderwerp wordt geschreven. Daarna komt aan bod wat de respondenten hierover te zeggen hadden naar aanleiding van de vragenlijst.

De casussen worden afzonderlijk behandeld in *Deel III*.

1. Presentatiemogelijkheden

Textiel kan *vlak liggend*, onder een *hellingshoek* of *hangend* gepresenteerd worden (Boersma 2000, Templeton 2012). Welke wijze van presenteren vanuit conserveringsoogpunt geschikt is voor een specifiek stuk textiel, hangt af van de conditie van het textiel: 'A display of a textile depends on the condition of the textile. A proper and good display technique is essential for proper care and handling of the textile. The strength of the textile and its ability to withstand tension must be examined for deciding the type of display specially for hanging techniques of display.' (Templeton 2012, p.1).

Kostuums worden meestal op een mannequin gepresenteerd. Als een dergelijke driedimensionale steun het kostuum volledig ondersteunt, hangt het kostuum niet aan zijn eigen gewicht. Door textiel een volledige ondersteuning te geven, worden de mogelijkheden om het te presenteren vergroot. Zo kan bijvoorbeeld vlak textiel dat is aangebracht op een rigide steun, verticaal of bijna verticaal worden gepresenteerd, zonder dat het textiel aan zijn eigen gewicht hangt. Het ondersteunen van textiel wordt in de vakliteratuur 'mounten' genoemd. In de tekst hierna zal hiervoor zoveel mogelijk de Nederlandse term 'steunen' worden gebruikt.

2. Steunen

Textiel wordt slechts zelden tentoongesteld zonder dat het een steun heeft gekregen. Om textiel veilig te kunnen tentoonstellen heeft het vrijwel altijd een steun nodig: 'Most textiles [...] require support for safe storage and display, both to slow down the damage gravity exacts and to allow for optimal viewing of the object. Mounts and supports are an important part of the object's preservation; if well-designed, they can serve for both storage and display, thereby reducing unnecessary handling of an

object and the associated risks' (McCloskey 2011, p.1). Zelfs vlak textiel wordt vrijwel nooit zomaar los neergelegd: 'It is *basic practice* to spread the weight of costume or textiles through the use of a continuous hanging mechanism and so reduce the risk of damage. [...] It is *best practice* to provide complete or full support' (Robinson/Pardoe 2000, p.36). Bovendien is textiel van zichzelf vaak 'slap' en heeft daarom een steun nodig om het te laten zien in de vorm waarin het object bedoeld is. Denk bijvoorbeeld aan kleding, die er op een klerhanger vaak uit ziet als 'slappe vodden' en pas in zijn volle glorie te zien is wanneer het op een lichaam of een mannequin is geplaatst.

Er zijn verschillende redenen om textiel een steun te geven (AIC Wiki 2018):

- De meeste objecten van textiel zijn slap en hebben zonder steun niet het gewenste uiterlijk;
- Het textiel is structureel zwak en gedegradeerd en heeft daarom ondersteuning nodig;
- Het is nodig om het textiel te kunnen begrijpen in zijn oorspronkelijke functie; het illustreert de wijze waarop het textiel oorspronkelijk bedoeld was en hoe het gebruikt werd;
- Het vermindert hanteren van het object;
- Het vermindert de effecten van de zwaartekracht en voorkomt of vertraagt de achteruitgang en het verval van het textiel.

Een goede steun biedt dus ondersteuning aan het gehele object, het verspreidt het gewicht over het gehele oppervlak en reduceert zodoende het risico op schade. Een steun voorkomt bovendien onnodig hanteren van het textiel, bijvoorbeeld tijdens de inrichting van de tentoonstelling. Als de steun dient voor zowel de opslag als de presentatie van het object, wordt het hanteren nog verder gereduceerd (Boersma 2000). Een goede steun kan bovendien bijdragen aan de interpretatie en het leesbaar maken van het object. In sommige gevallen kan het geven van een steun voorkomen dat er interventie in het object zelf nodig is om het te stabiliseren (McCloskey 2011 p.1). Een nadeel van het geven van een steun kan zijn dat het soms nodig is om het textiel vast te zetten op de steun met bijvoorbeeld naaisteken of spelden, waarbij er dus wordt ingegrepen op het object zelf.

Textiel dat fragiel, verzwakt of fragmentarisch is, moet altijd volledig worden gesteund (Boersma 2000, Norton 1984, Robinson/Pardoe 2000, Bittner 2004): 'A textile which is so deteriorated that the fibres are brittle or fragile should not be displayed unless it receives a conservation mounting' (Norton 1984, p.36). Voor fragiel textiel wordt vaak een *permanente steun* aangeraden, waarop het wordt opgeborgen, getransporteerd en tentoongesteld: 'Het is het minst schadelijk voor het materiaal om het in zijn opbergsysteem tentoon te stellen' (Boersma 2000, p.173). Zodoende wordt het textiel altijd optimaal gesteund en hoeft het object zelf niet meer gehanteerd te worden. Nadeel van een dergelijke permanente steun is dat het veel ruimte kan kosten in de opslag en dat het object vaak niet meer van alle kanten goed te bestuderen is.

Er zijn vele manieren om textiel te steunen. Bij vlak textiel wordt vaak een rigide plaat bekleed met een zachte ondergrond, waarin het textiel met spelden wordt vastgezet of waarop het textiel wordt vastgenaaid. Bij fragiel textiel is het meestal niet wenselijk om spelden of naaisteken in het object te zetten, deze kunnen het object beschadigen. Daarom wordt voor fragiel textiel vaak de 'sandwich' methode gebruikt: over het gehele object wordt een transparante stof (bijvoorbeeld tule of zijdecrêpeline) aangebracht die rondom het object wordt vastgezet in de ondergrond (Bittner 2004). Voordeel van deze methode is dat het object optimaal beschermd is, zonder dat er ingrepen in het object gedaan worden. Nadeel is dat het object niet meer optimaal zichtbaar is.

Een enigszins stroeve ondergrond (bijvoorbeeld polyester vilt, katoenen jersey, flanel of molton) kan zorgen voor frictie tussen het object en de ondergrond. Dit voorkomt dat het object gaat schuiven, zodoende zijn spelden, naaisteken of een sandwich niet nodig (AIC Wiki, Boersma 2000, Heald/Patterson 2015, McCloskey 2011, Norton 1984, Slant Board Mounts 2018, Templeton 2012). Ook wordt er wel gewerkt met een 'verdieping' in de ondergrond, waarin het object precies past, om

verschuiven van het object op de ondergrond te voorkomen. Een nadeel van veel van deze methodes, zeker wanneer het om een permanente steun gaat, is dat de objecten vaak niet meer van alle kanten zichtbaar en te bestuderen zijn.

Een andere methode die met name voor fragiel en fragmentarisch textiel en specifiek voor archeologisch textiel wordt gebruikt, is de 'pressure mount'. Bij deze methode wordt het textiel tussen twee rigide platen geklemd en zijn ingrepen op het object zelf, zoals naaien of lijmen, niet nodig. Juist omdat deze methode vaak specifiek wordt genoemd voor fragiel, fragmentarisch en archeologisch textiel, wordt hieronder aan deze methode een aparte paragraaf gewijd.

Voor alle methodes geldt uiteraard dat er altijd geschikte, inerte materialen moeten worden gebruikt die het textiel niet mechanisch beschadigen of die schadelijke stoffen uitgassen.

Respons experts

Het hanteren van de objecten wordt door verschillende respondenten als één van de grootste risico's beschouwd voor de kwetsbare objecten uit het Palmhoutwrak, met name door de respondenten die met eigen ogen kennis hebben kunnen maken met deze collectie: 'Each handling forms a serious threat' (De Groot) en '[handling] should be limited to a minimum' (Meijer). Over de vraag op welke manier de textiel uit het scheepswrak gesteund moet worden en of deze steunen permanent moeten zijn of tijdelijk, hebben de respondenten geen eensluidend oordeel. Veel van de respondenten zien de voordelen van een 'permanente' steun. De beperkte toegang tot de objecten kan ondervangen worden door vooraf heel goede documentatie te maken van het object, zodat hiervoor het object zelf niet meer gehanteerd hoeft te worden (Bayer, Brooks, De Groot, Nilsson). Sommige respondenten vinden het belangrijker dat de objecten beschikbaar blijven voor studiedoeleinden en geven daarom de voorkeur aan een tijdelijke steun (Lennard, Lugtigheid).

Verschillende respondenten geven aan dat de term 'permanent' relatief is; door veranderende modes en opvattingen moeten steunen op den duur toch vaak weer worden vervangen, wat opnieuw stress en een risico oplevert voor het object (Brooks, Lennard, Lugtigheid, Meijer). De gebruikte materialen kunnen bovendien op den duur vuil of zuur worden en dan moeten ze schoongemaakt of zelfs vervangen worden (Meijer). Mede om deze reden geven sommige respondenten de voorkeur aan heel minimale, tijdelijke steunen, waar het object los op wordt gelegd (Lugtigheid) of een permanente vitrines waarin het object los wordt geplaatst (De Groot). Arens geeft de voorkeur aan een steun die zowel voor opslag, transport als presentatie gebruikt kan worden, maar omdat hij het object niet persé vast wil zetten noemt hij dit geen permanente steun: 'Only one support for storage, transport and display would be preferable. It does not mean a fixed object for all times.' (Arens).

Verschillende respondenten merken op dat er geen algemeen oordeel te geven is over de keuze voor de beste steun en dat dit alleen individueel per object beoordeeld kan worden (Brooks, Nilsson).

3. Vlakke presentatie

De meeste textiel wordt het beste ondersteund wanneer het vlak ligt: 'De meeste voorwerpen van textiel kunnen het best liggend bewaard worden. Het hele object wordt daarbij gesteund en hoeft het eigen gewicht niet te dragen.' (Informatieblad nr.14, ICN 2005, p.3). Om die reden wordt in de praktijk meestal besloten om fragiel en fragmentarisch textiel, zoals archeologische textiel, vlak liggend tentoon te stellen (Atkinson et.al. 2016, Bayer 2016, Bittner 2004, Boersma 2000, Gill 2016, Gresswell et.al. 2016, Robinson/Pardoe 2000, Templeton 2012, Verma 2017).

Ook kostuums die te fragiel worden geacht om op een pop te zetten worden wel vlak gepresenteerd, vaak worden deze dan enigszins opgevuld (AIC Wiki 2018, Robinson/Pardoe 2000, NPS Handbook 2002). In het Costume Institute van het Metropolitan Museum of Art in New York worden objecten met een slechte conditie niet tentoon gesteld, omdat het hun beleid is om kostuums alleen in hun volle glorie te laten zien: 'An object is rarely chosen if its poor condition means it must be displayed flat or in some other way that undermines the viewer's perception of it as a supreme exemplar of fashionable dress' (Scaturro/Fung 2016, p.161).

Respons experts

Twee van de respondenten geven aan dat vlakke presentatie de beste ondersteuning biedt voor de textiel uit deze collectie (Meijer, Nilsson). Vier van de respondenten geven aan dat een vlakke presentatie niet persé de beste ondersteuning biedt voor alle objecten (Arens, Brooks, De Groot, Mälck). De Groot en Lugtigheid menen dat niet *alle* textiel persé vlak gepresenteerd moet worden, sommige objecten kunnen ook onder een lichte hellingshoek gepresenteerd worden. Dit moet volgens hun per object individueel beoordeeld worden (De Groot, Lugtigheid).

Een aantal respondenten geeft aan dat vlak presenteren voor kostuums niet altijd ideaal is en dat wanneer hier toch voor wordt gekozen, deze in elk geval opgevuld moeten worden om de vorm van het driedimensionale object zoveel mogelijk te ondersteunen (Arens, Bayer, Mälck).

Vier van de respondenten vinden dat een vlakke presentatie de leesbaarheid voor het publiek beperkt (Bayer, Brooks, De Groot, Lugtigheid). Bayer heeft vooral moeite met een vlakke presentatie van driedimensionale objecten zoals kostuums: 'Flat is difficult for 3D objects'. Meijer merkt op dat de objecten voor het publiek leesbaar gemaakt kunnen worden, door aanvullende middelen en methoden te gebruiken zoals digitale reconstructies. Brooks merkt op dat bij vlakke presentatie de mogelijkheid moet worden geboden om goed om het object heen te kunnen lopen: 'If pieces can be displayed flat in cases which people can work around, they can still get a very good idea of the piece – possibly better than seeing it on a slope which can give a distorting effect' (Brooks). De Groot geeft mogelijke oplossingen om vlak textiel toch goed zichtbaar te maken voor het publiek: er kunnen bijvoorbeeld hoge torens of loopbruggen over de textiel heen gebouwd worden, zodat de textiel goed van boven te zien is.

Alle respondenten tekenen hierbij aan dat de keuze voor al dan niet vlak afhankelijk is van de conditie van elk specifiek object en dus alleen per object beoordeeld kan worden.

4. Presentatie onder een hellingshoek

Voor fragiel textiel wordt in de literatuur meestal aangeraden om het vlak te presenteren of onder een 'lichte hellingshoek'. Het grote voordeel van presenteren onder een hellingshoek ten opzichte van een vlakke presentatie is dat het minder ruimte inneemt in de expositie en dat het textiel beter zichtbaar is voor het publiek (Norton 1984). Zo zegt Boersma over het presenteren van archeologische textiel dat

het 'onder een kleine hoek' gepresenteerd kan worden, 'mits het in redelijke staat verkeert' (Boersma 2000, p.173). De hellingshoek hangt sterk af van het object zelf (hoe groot en zwaar is het, wat voor stof is het, is het vlak of driedimensionaal), van de ondergrond (is die glad of enigszins stroef, zodat het object niet kan glijden) en van hoe het op de ondergrond is vastgezet (ligt het los of is het vastgezet met spelden of naaisteken).

Hoeveel graden een 'lichte hellingshoek' precies is wordt veelal in het midden gelaten. AIC Wiki noemt behalve de conditie van het textiel tevens de inrichtingsaspecten als bepalend voor de hellingshoek: 'The degree of the angle is determined by the condition of the textile artifact and the amount of space available for the exhibit. The amount of slant must be at an appropriate angle so the viewer can see the artifact' (AIC Wiki 2018).

Waar in de literatuur wèl een maximale hellingshoek wordt genoemd, is hierover niet altijd overeenstemming. Sommigen auteurs noemen een hellingshoek van 20° tot 60° geschikt (Templeton 2012, Slant Board Mounts 2018). Boersma noemt een hoek van maximaal 45° ten opzichte van het horizontale vlak, waarbij wordt aangemerkt dat als de rigide steunplaat bekleed wordt met enigszins stroeve stof, het object niet vastgespeld of genaaid hoeft te worden (Boersma p.172). Twee bladzijden eerder raadt Boersma echter een hoek van niet meer dan 30° aan ten opzichte van het horizontale vlak, omdat het object dan los op de steunplaat gelegd kan worden 'zonder dat naaiwerk nodig is' (Boersma 2000 p.170). AICI Wiki noemt een hellingshoek van maximaal 35° ten opzichte van het horizontale vlak voor het tentoonstellen van textiel dat niet sterk genoeg is om te hangen (AIC Wiki 2018). Verma en Norton noemen een hoek van niet meer dan 30° ten opzichte van het horizontale vlak, ook voor het presenteren van kleine fragmenten (Norton 1984, Verma 2017). Gill gebruikt een hellingshoek van ongeveer 20° ten opzichte van het horizontale vlak, een pragmatische keuze, want dit was de steilste hoek waaronder het textiel dat zij tentoonstelde niet ging glijden (Gill 2016). Opvallend is dat het NPS Museum Handbook uit 2002 een veel kleinere hellingshoek aanraadt dan veel andere literatuur: 'Install slant boards at a maximum angle of 15° to reduce the stress of gravity on weakened textiles' (NPS Museum Handbook 2002, p.K:32). Atkinson et.al. kiezen eveneens voor 15° voor de presentatie van een grote cape van bont, zelfs al is de cape vastgenaaid op een steun met als doel 'enabling its safe display' (Atkinson et.al. 2016, p.56). Robinson en Pardoe raden voor objecten in slechte conditie zelfs een nog kleinere hellingshoek aan, van niet meer dan 10° (Robinson/Pardoe 2000).

Het enige artikel waarin een poging wordt ondernomen om een gewenste hellingshoek te berekenen voor textiel, is een artikel van Katharine Barker, zelfstandig textielrestaurator. Zij stelde zich de vraag of het zin heeft om wandtapijten te presenteren onder een lichte hellingshoek ten opzichte van de verticale muur. Zij maakte berekeningen met behulp van de volgende formule: *de cosinus van de hoek tussen de muur en het schuine vlak x de massa van het tapijt = de spanning die op het tapijt wordt uitgeoefend*. Dit leverde het volgende resultaat op: 'The surprising result is that for 25°, probably a greater angle than would be considered for a large item, the strain is still 90%. Halfway down, 45°, it is just over 70% and to get a 50% reduction the tapestry must be at 60°' (Barker 2002, p.30). Omdat zij uitgaat van de verticale muur zijn de graden die zij noemt berekend vanaf de muur, dat is omgekeerd van hoe het meestal in de literatuur wordt weergegeven, waar de graden van de hellingshoek worden weergegeven ten opzichte van het horizontale vlak. De verticale muur is bij Barker 0°, waarbij er 100% spanning staat op het wandtapijt, het horizontale vlak is 90°, waarbij er 0° spanning op het object staat. De 60° waar Barker van spreekt is dus het equivalent van 30° ten opzichte van het horizontale vlak (zie tabel 1).

Tabel 1. Uit: Barker 2002. De 2de kolom is toegevoegd door de auteur van dit rapport (MdB).

Angle between the wall and the board	Omgerekend naar: graden vanaf het horizontale vlak	The strain through the length of the object as a percentage of the total weight
0	90	100%
5	85	99.6%
10	80	98.4%
15	75	96.4%
20	70	94%
25	65	90.6%
45	45	70.7%
60	30	50%
75	15	25.9%
90	0	0%

Barker concludeert op basis hiervan: 'Clearly then, a tilt of a few degrees off the vertical is just not worth the trouble on conservation grounds. Conversely a textile that needs to be shown horizontally can be raised for ease of viewing, by several degrees, with no ill effect' (Barker 2002, p.30). Op basis van deze berekeningen zou een hellingshoek van meer dan 30° ten opzichte van het horizontale vlak voor fragiele objecten dus absoluut af te raden zijn, omdat de spanning op het object dan exponentieel toeneemt.

Daarnaast is er natuurlijk nog de kwestie van de frictie tussen het object en de ondergrond: de mate van frictie beïnvloedt de spanning op het object. Ook hier laat Barker een wiskundige formule op los. Op basis daarvan concludeert zij: 'For [...] near upright angles [...]: 'unless the 'stickiness' or friction between the mounting board and the back of the textile is high, the downward strain through the textile will be relatively unaffected. If you can slide two fabrics over each other, they will not carry much strain in a vertical situation' (Barker 2002, p.30). Het gebruik van enigszins stoeve stof op de ondergrond voorkomt dus niet alleen dat het object wegglijdt wanneer het onder een hoek wordt gepresenteerd, het vangt ook de spanning die op het object staat beter op.

Respons experts

Zeven van de respondenten geven aan dat de objecten uit deze collectie onder een lichte hellingshoek gepresenteerd kunnen worden, in elk geval de vlakke textiel (Arens, Mälck) en de iets minder fragiele objecten (Lugtigheid). Bayer geeft hierbij aan dat een schuine opstelling beter werkt voor de zichtbaarheid van de objecten naar het publiek. Brooks merkt op dat een schuine hellingshoek goed kan werken voor klein vlak textiel, maar verwarrend kan werken bij driedimensionale objecten: 'I think displaying 3-dimensional pieces on slopes can produce some strange visual effects and sending confusing messages although it can work well with smaller pieces' (Brooks).

Geen van de respondenten kent wetenschappelijk onderzoek naar een 'veilige' hellingsgraad en niemand kan hier harde feiten over geven. Lennard is bezig met onderzoek naar 'strain monitoring of tapestries' (het monitoren van de spanning die op tapijten komt te staan gedurende de periode dat deze hangend worden gepresenteerd), maar ook zij kan nog geen antwoord geven op een 'veilige' hellingshoek: 'We don't yet know the answer to this, though we are working on it in our research project and hope to publish something later this year. But a slope of less than 45 degrees should be ok I think. With a slope closer to vertical, I think we know already that the friction between the object and the covering fabric on the support board is much more important than the slope' (Lennard).

De meeste respondenten baseren zich op een vermeende consensus in de literatuur en/of op eigen ervaring. Het is daarom geen verrassing dat ook hier de genoemde maximale hellingsgraden nogal verschillen: 15° (De Groot); 20° (Meijer); 30° (Lugtigheid); 45° (Lennard); 60° (Nilsson). De Groot licht toe dat ze de 30° die vaak als consensus wordt gebruikt te steil vindt. De 15° die zij noemt is gebaseerd op de ervaring met de eerdere presentatie van de japon (casus 7) in Museum Kaap Skil: deze werd toen onder een hoek van 15° gepresenteerd op een gladde ondergrond. Onder deze hoek bleef het object gedurende de tentoonstelling goed liggen, zonder dat het ging schuiven. Ook Meijer baseert de hellingshoek die zij noemt op het werken met deze collectie tijdens het fotograferen: 20° was de maximale hoek waaronder de objecten nog bleven liggen op een gladde ondergrond. Dat betekent dat bij een schuinere hoek een ruwe ondergrond gebruikt zal moeten worden om te voorkomen dat de objecten gaan schuiven. Een ruwere ondergrond oefent echter ook frictie uit op het object. Zowel De Groot als Meijer geven aan dat frictie mogelijk een risico is voor het object (zowel voor de constructie als voor het weefsel) en vinden het gebruik van een ruwere ondergrond daarom onwenselijk.

Bayer noemt nog een andere factor die hierbij een rol speelt: hoeveel trilling is er aanwezig in de omgeving en liggen de objecten bijvoorbeeld in een vitrine die de trillingen dempt? Als het object onderhevig is aan trillingen, zal het object makkelijker kunnen schuiven of omlaag glijden en zal de hellingshoek moeten worden aangepast. Nilsson noemt bovendien de duur van de presentatie als factor waar rekening mee gehouden moet worden bij de beslissing.

Samenvattend is er geen 'algemeen veilige' hellingshoek te noemen, omdat hierbij zoveel andere factoren een rol spelen:

- conditie van het object
- gewicht van het object
- weefsel van het object (hoe glad of hoe ruw is het)
- ondergrond (hoe glad of hoe ruw)
- omgevingstrillingen
- duur van de presentatie.

5. Verticale presentatie: hangend

Bij verticale presentatie hangt het object aan zijn eigen gewicht. Het object zal op den duur onherroepelijk onder zijn eigen gewicht uitrekken en verzwakken en kan in het ergste geval onder zijn eigen gewicht bezwijken (Norton 1984). Bij verticale presentatie is het zaak om het gewicht van het object zelf zoveel mogelijk te verdelen over een groter oppervlak en zo mogelijk over te dragen op een steun of drager (AIC Wiki 2018, McCloskey 2011). Hiervoor wordt het object meestal geheel gevoerd, waarbij de voering over het hele object wordt vastgezet met naaisteken, zodat het gewicht gelijk verdeeld wordt (Bittner 2004).

Daarom is verticaal ophangen alleen geschikt voor textiel in goede conditie (Robinson/Pardoe 2000, AIC Wiki 2018). Archeologisch textiel is vrijwel altijd te zwak om vrij te kunnen hangen (Boersma 2000). Boersma suggereert om objecten die in minder goede conditie verkeren op een rigide steunplaat vast te zetten en de spanning op het object te verminderen door deze steunplaat onder een lichte hoek ten opzichte van de verticale muur te plaatsen. We zagen echter bij Barker dat zo'n lichte hellingshoek ten opzichte van de verticale muur nauwelijks verschil uitmaakt voor de spanning die op het object komt te staan (Barker 2002, zie *Paragraaf 4 Presentatie onder een hellingshoek*).

Respons experts

Geen van de respondenten heeft hangen als optie aangegeven als presentatieoptie voor de textiel uit deze collectie. Drie respondenten benadrukken expliciet dat hangen geen optie is voor de objecten uit deze collectie: 'never hanging' (Lugtigheid); 'never hanging for these textiles' (Mälck) en 'Hanging I would reject. Since I know the physical state of the objects rather well, I see gravity as a severe threat' (De Groot).

6. Verticale presentatie: pressure mount

De pressure mount methode, waarbij het textiel tussen twee rigide platen wordt geklemd, wordt bij uitstek geschikt geacht voor ernstig gedegradeerd, kwetsbaar en fragmentarisch textiel, waarbij naaien of lijmen van het object zelf geen optie is vanwege de slechte conditie van het materiaal (AIC Wiki 2018, Boersma 2000, Kajitani/Phipps 2011, NPS Museum Handbook 2002, Templeton 2012, Verma 2017). Het textiel wordt volledig beschermd zonder dat er ingrepen in het object zelf nodig zijn. De methode wordt met name voor archeologisch materiaal gebruikt, ook voor fragmentarisch overgeleverde kostuums uit archeologische context (Bayer 2016). Bovendien kan het object verticaal of bijna verticaal gepresenteerd worden, wat een voordeel is vanuit het oogpunt van de inrichting van een tentoonstelling en het zicht van het publiek op het object.

Tussen het object en de rigide ondergrond wordt een zachte onderlaag aangebracht waarin het object wordt gedrukt door de glazen of plexiglazen overkapping (AIC Wiki 2018, Boersma 2000, NPS Museum Handbook 2002, Templeton 2012, Verma 2012). Wanneer het object dikkere onderdelen heeft, kunnen meerdere zachte onderlagen worden aangebracht waarin die delen in vorm worden uitgeknipt, zodat de verdikkingen niet platgedrukt worden door de glazen of plexiglazen plaat (AIC Wiki 2018).

Sommige auteurs hebben hun bedenking tegen deze methode. Er is niet heel veel ervaring mee en er zou nog niet zo veel bekend zijn over eventuele nadelige gevolgen op langere termijn (Boersma 2000). Een belangrijke bedenking hierbij is het risico op het ontstaan van een microklimaat binnenin de 'pressure mount'. Doordat glas niet poreus is, kan er (onder invloed van temperatuurschommelingen) vocht ontstaan binnenin de mount. Dit vocht is afkomstig uit de conserveringsmaterialen en uit het object zelf (Kajitani/Phipps 2011). Volgens Masumi Kataoka, die onderzoek deed naar het microklimaat binnenin pressure mounts, worden fluctuaties in de luchtvochtigheid in de pressure mount hogelijk beïnvloed door de keuze van de materialen en het materiaal van het object zelf (Kataoka 2010). Aanbevelingen over welke materialen wel of niet aan te raden zijn, kunnen nog niet gedaan worden. Kajitani en Phipps schreven eveneens over dit fenomeen in een artikel over de pressure mount methode; zij vermoeden dat het toevoegen van absorberend buffermateriaal een positief effect kan hebben (Kajitani/Phipps 2011). Kataoka raadt in elk geval aan het klimaat rondom de pressure mount zo stabiel mogelijk te houden.

Dé expert in het werken met pressure mounts is de Abegg Stiftung in Zwitserland. Anja Bayer, werkzaam bij de Abegg Stiftung, deed onderzoek naar objecten die in het verleden door de Abegg Stiftung in een pressure mount zijn gezet en publiceerde hierover. In een artikel uit 2012 onderzocht zij de samenstelling van witte neerslag die op de binnenkant van het glas van pressure mounts werd aangetroffen (Bayer 2012). De neerslag blijkt gemigreerd materiaal te zijn, afkomstig uit het conserveringsmateriaal en uit het object zelf. Onderzoek aan de objecten zelf brengen haar tot de conclusie dat de objecten zelf geen negatief effect ondervinden van deze migratie: 'There are no comments published about a negative conservation influence of the deposition on the object underneath it or conservation problems due to the migration of substances through the historic textile

object. Likewise at the Abegg-Stiftung, no negative or positive effects have been surveyed yet' (Bayer 2012, p.66). In 2016 komt Bayer nog altijd tot dezelfde conclusie: 'No adverse results have been detected, even on early mounts' (Bayer 2016, p.81). Kajitani en Phipps kwamen in 1986 tot een andere conclusie, volgens hen tast de neerslag binnen het glas wel degelijk het object aan: 'will affect already deteriorated fibres' (Kajitani/Phipps 2011, p.425).

Dergelijke neerslag komt alleen voor bij glas, niet bij plexiglas. Plexiglas heeft echter twee heel belangrijke andere nadelen:

- het is zeer statisch, wat voor fragiel textiel een groot risico is: 'The Plexiglas® face of the mount often carries a static charge. That charge can lift fibers from a brittle textile' (NPS Museum Handbook 2002, p.K:33). Dit is vooral een groot risico bij het openen of sluiten van de pressure mount: 'during the closing or opening procedure [...] light weighted textile fragments might adhere to the glazing' (Bayer 2012, p.66).
- grotere stukken Plexiglas blijven niet recht en gaan buigen, daardoor is het lastig om over het hele oppervlak goed contact te houden met het textiel en kan het object gaan glijden (AIC Wiki 2018, NPS Museum Handbook 2002).

Volgens Bayer heeft de pressure mount vooral veel voordelen: het is 'readily reversible, further support seldom necessary' (Bayer 2016, p.80). Voor sommige textiele fragmenten in slechte staat zou de pressure mount de enige optie zijn om het textiel te behouden: 'It was evident that preservation would only be achieved with a pressure mount, which would enable safe handling of the fragments with the least risk of further loss' (Bayer 2016, p.86). De pressure mount biedt bovendien mogelijkheden om fragmentarische kostuums beter leesbaar te maken voor het publiek, door ontbrekende delen in te vullen met camouflagemateriaal of patronen visueel aan te vullen 'by continuing essential outlines in gaps between fragments' (Bayer 2016, p.87).

Kajitani en Phipps betwijfelen de mate van reversibiliteit van het systeem: zij waarschuwen ervoor dat het weghalen van de glazen of perspex plaat kan leiden tot de vernietiging van het object, zeker als het textiel in zeer slechte staat is: 'The removal of the contacting Plexiglas could often be considered almost destructive to the textile' (Kajitani/Phipps 2011, p.426).

Respons experts

Ook onder de respondenten staan de meningen omtrent het gebruik van pressure mounts radicaal tegenover elkaar.

Het is niet geheel verrassend dat van de respondenten juist Bayer de pressure mount noemt als optie voor het presenteren van textiel uit de collectie van het Palmhoutwrak, zij heeft als textielrestaurator bij de Abegg Stiftung als enige van de respondenten veel ervaring met deze methode. Bayer somt een hele rij voordelen op van de pressure mount, die verticaal aan de muur kan worden opgehangen:

- het voorkomen van verder verlies van materiaal als gevolg van hanteren;
- het biedt een goed zicht op patronen en naden;
- het is eenvoudiger aan te lichten;
- het bespaart ruimte in de tentoonstelling.

Daarbij is een goede technische documentatie essentieel om te voorkomen dat de pressure mount opengemaakt moet worden voor verder onderzoek. Bij de eerste casus van het vragenformulier schrijft zij: 'These fragments could be mounted into a pressure mount to avoid further loss due to handling. If there is no 3D-object recognizable in the fragments, there is no need for a different mount anyway. The pressure mount is not a mere exhibition mount but part of the conservation concept. A good technical documentation is essential to avoid the desire to open the mount for further

investigation. The pressure mount vertical on the wall on one hand allows a good view on patterns and seams and on the other hand is easier for illumination and is space-saving' (Bayer).

Aan de andere kant wijzen zowel De Groot als Lugtigheid het gebruik van de pressure mount voor objecten uit deze collectie stellig van de hand: 'never in a pressure mount' (Lugtigheid) en 'The vertical pressure mount seems scary and impossible to me, especially because of the pressure aspect combined with gravity' (De Groot).

7. Presentatie van kostuums

Over de opslag en presentatie van kostuums is de literatuur opvallend eensgezind. Voor kostuums in goede conditie wordt aangeraden om deze hangend op te bergen. Omdat kostuums altijd driedimensionaal zijn, veroorzaakt liggende opslag kreukels en vouwen in het object (Guide to Collection Care 2018). Maar voor kostuums in slechte conditie wordt afgeraden deze hangend op te bergen, vooral wanneer de stof en/of de naden op de schouders verzwakt zijn (Guide to Collection Care 2018). Daar komt immers alle gewicht van het object aan te hangen. Het NPS Museum Handbook specificeert nog verder wanneer een kostuum geschikt wordt geacht om hangend op te bergen: alleen wanneer de schouders sterk en intact zijn, de stof van het gehele kostuum geen gaten, scheuren of andere zwakke delen vertoont en het kostuum bovendien rond het middel sterk genoeg is om zichzelf te ondersteunen zonder spanning te veroorzaken op schouders of taille. Wanneer het kostuum niet aan al deze voorwaarden voldoet moet het liggend worden opgeborgen (NPS Museum Handbook 2002).

Wat geldt voor het langdurig opbergen van een kostuum, geldt evenzeer voor langdurige presentatie. Boersma vermeldt dat 'textiel in goede staat' driedimensionaal tentoon gesteld kan worden, waarbij plooien ondersteund moeten worden met bijvoorbeeld fiberfill (Boersma 2000, p.173). Het NPS Museum Handbook formuleert het aldus: 'Each costume item should be carefully evaluated before deciding on a display method. If the seams and fabric are sufficiently strong, a mannequin may be the most appropriate choice. If the garment is fragile, it may be necessary to use a flat or slanted display. However, costumes are three-dimensional, and it is important to pad the interior of a garment to prevent folding and creasing' (NPS Museum Handbook 2002, p.K:34). Templeton zegt precies hetzelfde: elk kostuum moet diepgaand geëvalueerd worden voordat besloten kan worden over de wijze van presenteren: alleen wanneer de naden en de stof van het kostuum sterk genoeg zijn, kan het op een mannequin tentoon gesteld worden (Templeton 2012, p.3). Ook Robinson en Pardoe achten 'costumes that are too weak, or too damaged to stand vertically' niet geschikt voor presentatie op mannequins. Dergelijke kostuums moeten vlak liggend of onder een lichte hellingshoek op met stof overtrokken rigide platen gepresenteerd worden, waarbij de vouwen opgevuld worden (Robinson/Pardoe 2000, p.39-41).

Respons experts

De meerderheid van de respondenten is van oordeel dat de meeste kostuums uit de Texel collectie vlak of onder een lichte hellingshoek gepresenteerd moet worden, afhankelijk van de conditie van het kostuum (De Groot, Lennard, Lugtigheid, Meijer, Nilsson), waarbij De Groot aantekent dat schuin in sommige gevallen een acceptabel alternatief kan zijn voor vlak.

Bayer vindt voor kostuums een hangende presentatie of presentatie op een mannequin de beste optie wanneer de conditie dit toelaat, enerzijds omdat er dan geen vouwen en druk ontstaan op de verkeerde punten en omdat het object dan beter leesbaar is: 'If the state of preservation (after conservation) allows a hanging or supported mount on a mannequin, this should be the best option to keep them as no part should be compressed, vulnerable surfaces like velvets or other surface

decorations are the least stressed, “unnatural” pleads can be avoided and the cut of the garment might be easier to be understood’ (Bayer). Zij geeft tevens aan dat vlakke presentatie van kostuums eventueel kan wanneer het op een rigide ondersteuning wordt gezet en het kostuum wordt opgevuld om het ontstaan van ongewenste vouwen te voorkomen.

Zowel hangen als de pressure mount als optie voor de kostuums uit deze collectie worden expliciet afgewezen door De Groot en Lugtigheid. De Groot ziet zwaartekracht als een serieuze bedreiging voor deze fragiele kostuums.

Een aantal van de respondenten bevestigt dat een mannequin theoretisch gezien misschien de beste ondersteuning geeft aan een kostuum; de beste ondersteuning voor een driedimensionaal object is immers eenzelfde driedimensionale vorm. De mensen die de collectie met eigen ogen gezien hebben wijzen het gebruik van mannequins zonder meer af (De Groot, Lugtigheid, Meijer), maar ook respondenten die de collectie niet zelf zagen, hebben hun bedenkingen (Brooks, Lennard en ook Bayer). Hiervoor worden als voornaamste redenen genoemd:

1. Het opstellen op de mannequin vergt veel manipulatie van het object: ‘Using a mannequin may cause too much stress on parts of the objects and also by handling the objects by putting the mannequin in place’ (Lugtigheid); ‘the stress and difficulty of mounting a costume on a 3D mount or mannequin can be very high and needs to be taken in to account when selecting the most appropriate display method’ (Brooks); ‘However well prepared you are, the mounting of a costume requires a lot of handling that fragile objects cannot withstand. On top of that strain will be put on for example the shoulders and the seam between bodice and skirt’ (Meijer).
2. Het object is onderhevig aan de zwaartekracht: ‘the remaining strength of the construction (both fabric and sewing) and gravity should be taken into account. Very weak seams will be the carriers of everything below. Especially if the costume has a skirt with many widths of fabric, the seams will definitely fail to carry the weight’ (De Groot).

Meijer specificeert de gevallen waarbij er in de praktijk meestal *niet* voor mannequins wordt gekozen: ‘Examples of objects that are often not put on a mannequin are fragile silks, weighted silks, embroidered thin fabrics, 1920’s dresses. Many of these were presented either flat or on a slanted board in the past. As long as you explain well why they are presented this way the public fully understands’ (Meijer).

Ook Lennard denkt dat de kostuums uit deze collectie te fragiel zijn om op een mannequin te zetten, daarom zou zij deze vlak of onder een lichte hellingshoek presenteren, gecombineerd met aanvullende informatie: ‘I think these are too fragile to be displayed on a mannequin [...]. Flat or sloping display, plus another method of interpretation, would be excellent. It would also demonstrate to the public that the objects are fragile.’ (Lennard).

Met die laatste opmerking raakt Lennard aan een ander interessant punt, namelijk dat er behalve de conditie van het object ook inhoudelijke overwegingen kunnen zijn om deze kostuums niet op een mannequin te zetten. Brooks benadrukt dat de wijze van presenteren van een kostuum afhankelijk is van de conditie van het object en van het doel van de presentatie: ‘I would expect a combination of approaches to be most appropriate, responding to the physical needs of the textile and the intellectual goals of the display’ (Brooks). Ook Bayer wijst er op dat de keuze waarop een kostuum gepresenteerd wordt niet alleen afhangt van de conditie van het object, maar ook van het doel van de tentoonstelling. Volgens Bayer is het in sommige gevallen zelfs ethisch bedenkelijk om een kostuum

op een mannequin te presenteren: 'F. ex. it is highly debatable for ethical reasons if a burial attire with clear traces of its last origin should be presented on a mannequin at all' (Bayer).

Dit punt kan doorgetrokken worden naar de collectie textiel die bij Texel is opgedoken uit zee: de omstandigheden waarin de textiel bewaard is gebleven en waarin deze collectie is gevonden, namelijk in een scheepswrak in zee, is een belangrijk aspect van deze collectie. Zo meent Lugtigheid dat bij deze collectie 'The archaeological context is more valuable than the costume aspect' (Lugtigheid). Wanneer er bij het tentoonstellen van deze collectie voor wordt gekozen om juist dit aspect van de collectie tot uiting te laten komen, dan kan het juist interessant zijn om, zoals Lennard suggereert, in de presentatie naar het publiek toe juist te benadrukken hoe fragiel, kwetsbaar en fragmentarisch deze objecten zijn.

8. Replica's en reconstructies

Fysieke replica's kunnen ingezet worden ter vervanging van het origineel. Zodoende wordt het originele object optimaal beschermd, simpelweg omdat het niet tentoon wordt gesteld: 'Replica and non-accessioned accessories play an important role in protecting costume collections in displays where full dressing is necessary more for effect than for information' (Robinson/Pardoe 2000, p.42).

De meeste auteurs zijn echter van mening dat een replica nooit het originele object kan vervangen. Wel kan het een belangrijke *aanvulling* zijn op het origineel, om de oorspronkelijke vorm en functie van fragmentarisch of ernstig beschadigd of vervormd textiel te verduidelijken naar het publiek: 'It is *basic practice* to use replicas or unaccessioned material when costume and textiles are displayed, not for their individual qualities, but to complete a bigger picture' (Robinson/Pardoe 2000, p.36). Wanneer naast de replica's tevens het originele object tentoon wordt gesteld, kan dit toch een gunstig effect hebben op de conservering van het originele object. Er hoeven in de wijze van presentatie geen concessies te worden gedaan om het object beter leesbaar te maken voor het publiek, het object kan op de best denkbare wijze gepresenteerd worden, waarbij het behoud van het materiaal en het object voorop staan. Dit 'reduces the risk of damage to a fragile find while presenting much primary evidence in a user-friendly format' (Gill 2016, p.130).

Om het plaatje naar het publiek toe te completeren en te verduidelijken kan ook aanvullende documentatie ingezet worden, zoals microscopische opnames van het textiel, patroontekeningen, foto's of schilderijen die het object in een bredere context zetten, filmmateriaal of digitale reconstructies (*afb. 1*). Dergelijk aanvullend materiaal kan het publiek zelfs stimuleren om nóg beter naar het origineel te kijken: '[to] encourage visitors to look closely at the textiles' (Gresswell et.al. 2016, p.151).

Afb.1. De presentatie van originele kostuums aangevuld met schilderijen uit dezelfde periode. Tentoonstelling 'Kurfürstliche Garderobe', Rüstkammer Dresden 2018. Bron: <https://ruestkammer.skd.museum/ausstellungen/kurfuerstliche-garderobe/>

Tegenwoordig zijn er behalve de traditionele fysieke replica's steeds meer geavanceerde technieken waarmee het publiek getoond kan worden hoe een kledingstuk er oorspronkelijk uit moet hebben gezien. Gedacht kan worden aan 3-D scans, waarbij het origineel op de computer rondom in volle glorie getoond kan worden, of aan vitrines met een hologram (afb.2).

Afb.2 Op de Hanzedagen 2017 toonde Tijdlab het wrak van de IJsselkogge aan het publiek door middel van een vitrine met een hologram. Bron: <http://www.archeologieleeft.nl/archeosuccessen/de-geschiedenis-in-3d/>

'Virtual Reality' is een techniek die de laatste jaren snel bekendheid heeft verworven. Door een speciale bril op te zetten waant de bezoeker zich in een andere wereld, waarin hij zelfs kan bewegen. Iets minder bekend is de 'Augmented Reality' (afb.3). Bij deze techniek wordt een digitale laag toegevoegd aan de werkelijkheid, die wordt opgeroepen door de eigen telefoon of I-pad (waarop een speciale app is gedownload) op een specifiek object te richten. De toegevoegde laag kan bestaan uit een 3-D visualisatie, kan bewegen of zelfs praten, waardoor het 'dode' object tot leven wordt gebracht. Voor musea lijkt deze techniek bijzonder interessant, omdat hier direct gebruik wordt

gemaakt van de aanwezigheid van het fysieke object zelf. Bovendien kan iedereen gebruik maken van zijn eigen mobiele telefoon of I-pad, het museum hoeft geen speciale apparaten uit te delen aan de bezoekers.

Afb.3 'historic characters were also brought back to life in a new interpretation project using the latest augmented reality (AR) technology to bring back to life characters associated with the house'. Bron:

<https://advisor.museumsandheritage.com/news/bringing-past-life-google-tango-ar-queens-house/#/>

Hoewel dergelijke technieken nog maar mondjesmaat hun weg lijken te vinden naar de museumwereld, komen er steeds meer bedrijven die gespecialiseerd zijn in de toepassing van dergelijke technieken in musea of specifiek in de archeologie.³ Eind 2017 was het Philipsmuseum in Eindhoven blijkbaar het eerste en enige museum in Nederland dat Augmented Reality toepaste in haar museum.⁴ In het buitenland zijn ook enkele voorbeelden en toepassingen in musea te vinden.⁵ Een letterlijk 'sprekend' voorbeeld werd toegepast in het Queen's House in Greenwich, London (zie afb.3).

Respons experts

De meeste respondenten vinden zowel fysieke replica's als alle soorten van digitale reconstructies een goede optie om de textielcollectie van het Palmhoutwrak beter leesbaar te maken voor publiek. Wanneer het goed wordt gedaan kunnen zij helpen bij de interpretatie van de objecten: 'All of these options could make them more legible and/or understandable' (Meijer). Er worden echter ook wel bedenkingen bij geplaatst. Arens merkt op dat misschien alles mogelijk is, maar dat je je moet afvragen of het ook altijd zinvol is. Daarvoor moet je eerst bedenken wat de informatie is die je wilt overdragen: 'Not everything makes sense. What kind of additional information is important concerning a certain display?' (Arens). Brooks waarschuwt ervoor dat replica's en reconstructies niet het object zelf moeten overschaduwen: 'not allowed to overshadow the real artefact'. En Bayer vindt reconstructies soms ronduit twijfelachtig: 'A full reconstruction of the object for display is rather questionable, in my opinion' (Bayer). Lugtigheid merkt op dat er niet persé replica's en reconstructies nodig zijn om de objecten tot leven te brengen; dit kan ook gedaan worden met bijvoorbeeld schilderijen en prenten.

Over het nut van fysieke replica's zegt Bayer: 'Reconstructing details on 3D objects are not always necessary but might be necessary to keep an objects "balanced" and "sound" (f. ex. if one sleeve is

³ Zie bijvoorbeeld: <https://www.tijdslab.nl>

⁴ Zie: <https://museumtijdschrift.nl/nieuws/philips-museum-lanceert-augmented-reality-tour/>

⁵ Zie bijvoorbeeld: <https://jasoren.com/how-to-use-augmented-reality-in-museums-examples-and-use-cases>

missing = impression of a handicap)' (Bayer). Bij het maken van fysieke reconstructies is de keuze voor het juiste materiaal uiteraard van groot belang: 'Materials for reconstructions need to be chosen with care. They should not fall into the eye for being "more beautiful", plainer, flatter etc. than the original' (Bayer).

De Groot ziet de voordelen, maar ook de tekortkomingen van de fysieke replica: 'A physical replica is a traditional method that is easy to understand. However it might be rather static. The digital options might provide more possibilities for a more dynamic presentation' (De Groot). Ook Lugtigheid ziet goede mogelijkheden voor de nieuwe digitale technieken: '3D imaging is so well developed nowadays, it can give the public a very attractive idea of the original appearance of the object.' Niet iedereen is echter even bekend met de digitale mogelijkheden.

Bayer heeft reserves bij de moderne digitale technieken: 'All kind of digital reconstruction need regular maintenance and public might be disappointed or lost in the exhibition if digital media are out of order or not working properly.' Zij ziet meer in traditionele methoden waarbij bijvoorbeeld op de steun de vormen van het originele object summier worden aangegeven met aanvullende stukken stof, doorlopende stiksteken of een tekening: 'Reconstructions on boards can be done by indicating the original outlines with running stiches or fabrics or a decent drawing on a glass if the object is an under glazing' (Bayer).

Brooks noemt ook nog de X-ray als optie omdat je hiermee kunt laten zien hoe het object constructief in elkaar zit.

De meeste respondenten zijn het erover eens dat replica's en reconstructies nooit het originele object kunnen vervangen, ze kunnen deze wel aanvullen: 'they can supplement but should not replace' (Brooks). Meijer voegt toe: 'The public always wants to see the real deal!'.

9. Uitgangspunten conservering: interventie, reversibiliteit, toegankelijkheid

Bij de conservering van textiel bestaat er overeenstemming over een aantal algemene uitgangspunten, die elke restaurator hanteert bij de behandeling van elk object. Ook bij het presenteren van textiel spelen deze uitgangspunten een leidende rol. Het doel van conservering is om het object te behouden voor de toekomst (Nilsson 2007). Ook bij het presenteren van textiel zal dit doel altijd voor ogen worden gehouden. '[to] achieve long-term survival: physically supported without being unnecessarily restrained (sandwiched, sewn down etc.)' (Peacock 1998, p.70). Het belangrijkste is om het originele object zoveel mogelijk in zijn waarde laten, dat betekent dat er gestreefd wordt naar *minimale interventie* in het object. Ook bij het presenteren van textiel speelt dit uitgangspunt een rol: 'Use the least interventive method of installing textiles in exhibition wherever possible. Use minimal stitching, or avoid stitching if possible' (NPS Museum Handbook 2002, p.K:28). Ook Templeton vindt dat naaiwerk zoveel mogelijk moet worden vermeden wanneer textiel wordt klaargemaakt voor presentatie (Templeton 2012).

Met name bij archeologisch textiel is minimale interventie een belangrijk uitgangspunt (Lister 1997). Vouden, kreukels, vlekken, allerlei schade en ontbrekende delen kunnen een belangrijk onderdeel worden van de geschiedenis van het object (Peacock 1998, Gill 2016, Phillips 2016). Als dergelijke schade wordt gezien als integraal onderdeel van het object kan om die reden besloten worden dat de schade niet behandeld mag worden en dat juist *de schade zelf* bewaard moet worden: 'The conservation of this damage was therefore a priority' (Phillips 2016, p.227).

Het uitgangspunt van minimale interventie en behoud van het object in de slechte staat waarin het is, brengt extra uitdagingen met zich mee bij het presenteren. Lister formuleert deze aldus:

- Fysieke problemen voor het object: allerlei vuil en schade die in het object blijven zitten en niet behandeld worden, betekenen dat het object extra vatbaar is voor verder verval en degradatie;
- Problemen met de perceptie van het publiek: het object ziet er niet zo tiptop uit als het publiek misschien gewend is.

‘If minimum intervention merely results in objects that are at best confusing and at worst totally incomprehensible to the average museum visitor, then the use of historic objects as primary sources of information is undermined’ (Lister 1997, p.143).

Een ander belangrijk uitgangspunt bij conservering, dat ook een belangrijke rol speelt bij het presenteren van textiel, is *reversibiliteit*. Dat betekent dat de ingrepen die je doet (waaronder bijvoorbeeld ook het maken van steunen voor de objecten) in de toekomst weer ongedaan gemaakt kunnen worden zonder dat het object er onder lijdt. Dit uitgangspunt sluit goed aan op het uitgangspunt van minimale interventie, want over het algemeen is het zo dat hoe minder je ingrijpt op het object hoe groter de kans is dat het weer ongedaan gemaakt kan worden.

Daarnaast kunnen voor elk afzonderlijk project of object altijd specifieke uitgangspunten geformuleerd worden. Zo wordt vaak vooraf aan een behandeling bepaald dat het belangrijk is dat het object toegankelijk blijft *voor studiedoeleinden* en daarom bijvoorbeeld ook aan de achterkant zichtbaar moet blijven (Peacock 1998, Gill 2016, Nilsson 2007). Dit heeft consequenties bij de keuze van steunen en presenteren. Nilsson plaatste daarom archeologische fragmenten op een glasplaat met een spiegel er onder, zodat de fragmenten ook aan de achterkant zichtbaar blijven (Nilsson 2007).

Respons experts

Alle respondenten gaan uit van minimale interventie. Een aantal respondenten heeft bezwaren tegen *elke* interventie in de objecten uit deze collectie, omdat deze collectie zo uniek en authentiek is en omdat naaien en spelden in deze fragiele objecten tot ernstige schade kan leiden (De Groot, Lennard, Lugtigheid). Enkele respondenten kunnen zich voorstellen dat minimale ingrepen soms nodig zijn om het object te stabiliseren: ‘The mere study of objects might already be destructive and a conservation treatment might be necessary beforehand’ (Bayer), maar ook zij benadrukken dat dit zo minimaal mogelijk moet zijn: ‘If some pieces are so fragile they cannot retain any physical integrity, then an interventive treatment might be necessary but it would be paramount to keep any treatment to an absolute minimum and to ensure that it can be removed with minimum risk if necessary (reversibility being a concept rather than an reality)’ (Brooks).

Volgens Bayer hangt de mate van interventie die wordt toegestaan, ook af van wat precies als de kernwaarde van deze objecten wordt gezien: ‘How much intervention should be allowed depends on what these objects stand for: a find from the sea? a princely attire? a testimony for craftsmanship (weaving, tailoring, etc.). For each point of view the question of uniqueness and authenticity can be answered differently and might lead to different decisions which traces should be preserved and which traces are sufficiently considered by careful documentation and sampling’ (Bayer).

Dat de objecten beschikbaar moeten blijven voor studiedoeleinden wordt door sommige respondenten als zeer belangrijk ervaren (Lennard, Mälck). Het hanteren van de objecten wordt door de meesten echter als een bedreiging voor de objecten en daarom een te groot risico beschouwd (Arens, De Groot, Lugtigheid, Meijer). Arens verwoordt dit aldus: ‘Study purposes “at all times” (means again and again) are sometimes the death of many fragile objects’ (Arens). Daarom moet de toegang

tot de objecten volgens hem aan banden gelegd worden, 'limited very strictly' (Arens). Vijf respondenten benadrukken dat als het om studiedoeleinden gaat, goede documentatie het origineel heel goed kan vervangen (Arens, Bayer, Brooks, De Groot en Nilsson).

10. Conserveren versus presenteren

Het conserveren van objecten kan soms in strijd lijken met de wens om de objecten te presenteren: 'Preservation of costume and textiles on display involves striking a balance between making them accessible and their conservation.' (Robinson/Pardoe 2000, p.36). Het zoeken naar deze balans kan tot frictie leiden tussen de tentoonstellingsinrichter en de restaurator: 'the dichotomy of aim between the conservator and designer can give rise to friction, the first desiring to limit access and illumination to the minimum possible, while the second often wishes to do the exact opposite' (Landi 1998, p.161).

Tegelijkertijd erkennen de meeste restauratoren wel degelijk de noodzaak om objecten te tonen aan publiek, 'since objects are useless unless accessible in some degree' (Landi 1998, p.161). De vraag die daarbij altijd weer naar boven komt is: 'What should be the priority for choosing the display technique: the condition of the object or proper representation' (Templeton 2012, p.2). Voor restauratoren zal de conditie van het object altijd prioriteit hebben: 'In all designs, the safety of the textile should be of paramount importance. This may seem distressing to exhibition designers [...]. However, besides research and education, one of the major functions of a museum is the preservation of materials for future generations' (Norton 1984, p.55). Desondanks zien restauratoren ook het belang van een goede presentatie die aanspreekt bij het publiek: 'If objects are to continue to have value and meaning to all those who desire to see them it is imperative that they are presented in accessible and understandable ways' (Lister 1998, p.147). Niemand heeft er baat bij wanneer een presentatie zijn doel niet bereikt: 'An exhibition will fail if viewers cannot make meaning out of what they see and hear' (Gresswell et.al. 2016, p.146).

De eisen die aan de presentatie worden gesteld moeten idealiter door de tentoonstellingsmakers, conservatoren en restauratoren gezamenlijk geformuleerd worden, of tenminste in nauwe samenspraak tot stand komen (zie ook Du Mortier/Meijer 2016). Alleen door samen te werken kunnen de dilemma's opgelost worden. De complexe interactie tussen verschillende belangen en visies en de processen die een rol spelen bij het presenteren van kostuums, is het uitgangspunt geweest voor het samenstellen van de bundel 'Refashioning and Redress' onder redactie van Mary M. Brooks en Dinah Eastop (Brooks/Eastop 2016). Zij betogen dat het maken van een tentoonstelling een interactief proces is tussen conserveren, presenteren en de reacties van het publiek: 'it is important to recognize that the process of conserving and displaying dress often arise from complex, collaborative and dynamic interactions of investigation, interpretation, intervention, re-creation and display' (Brooks/Eastop 2017, p.3). Het boek bevat vele voorbeelden en case-studies van hoe restauratoren, conservatoren en tentoonstellingsmakers tot oplossingen kwamen, juist door de dialoog aan te gaan en gezamenlijk op te treden.

Daarnaast wijzen sommige auteurs er op dat het publiek niet onderschat moet worden: 'Besides, the human imagination is amazingly fertile and has a great capacity for injecting life and drama into a seemingly static figure; so exhibition designers need not despair – what the figure lacks, the viewers imagination will supply' (Norton 1984, p.55).

Respons experts

Alle respondenten zijn textielrestauratoren. Het is dus geen verrassing dat zij zonder uitzondering vinden dat het optimale behoud van de collectie voorop moet staan, waarbij ten allen tijde voor de meest veilige presentatie van de individuele objecten moet worden gekozen. Het is het enige onderwerp waarover de respondenten het unaniem eens zijn. Daarbij hoeft het avontuur echter niet geschuwd te worden: 'the safety of the object is paramount. That said, this should not preclude adventurous approach to interpretation through display' (Brooks).

Eén respondent is van mening dat een object beter helemaal niet gepresenteerd worden dan slecht gepresenteerd: 'if an object is exposed in such a way that it is difficult to be appreciated or understood, it will still be exposed to exhibition light, implying risk. This should be avoided' (De Groot). Echter, veel respondenten geven aan dat als een object om conserveringsredenen niet optimaal gepresenteerd kan worden (bijvoorbeeld bij heel weinig licht, of een kostuum dat niet op een mannequin maar vlak liggend wordt getoond), er altijd andere manieren zijn om het toch begrijpelijk te maken naar het publiek (Arens, Bayer, Brooks, Lennard, Lugtigheid, Meijer). Hier komt de rol van de conservator om de hoek kijken: 'it is the curators job to make them legible for the public by other means' (Lugtigheid). En: 'the interpretation and display approach is vital – and most curators, conservators and designers are used to supporting artefact displays with additional visual, digital and textual material so the pieces can be understood' (Brooks). Daarnaast kan een rotatiesysteem (waarbij de objecten om een bepaalde tijd worden omgewisseld door andere objecten), uitkomst bieden wanneer het om zeer kwetsbaar textiel gaat (Bayer).

Verschillende respondenten merken op dat dergelijke 'beperkingen' kunnen worden omgezet in kansen, omdat ze de presentatie extra interessant en uitdagend kunnen maken: 'There are many possibilities to turn illegible objects to legible ones. They can be even more interesting than the "easy" ones if the public is encouraged to get into a dialogue and explore f. ex. patterns that are not visible on first glance' (Bayer). De Groot doet een suggestie om het nadeel van vlakke presentatie om te buigen in een voordeel, door bijvoorbeeld loopbruggen over de objecten te maken, zodat de bezoeker het gevoel krijgt neer te kijken op het scheepswrak dat op de zeebodem ligt: 'Especially the larger objects will be very difficult to view if they are lying completely flat, unless a higher point of view is provided; A 'watchtower' has been applied in several exhibitions I visited; I could also imagine to create a very low showcase with a walkway over it, thus suggesting the textiles still rest on a seabottom' (De Groot).

Ook hierbij is het weer van groot belang om te bedenken waar je het over wilt hebben in je presentatie, gaat het om de presentatie van 17de eeuwse kostuums of gaat het over de unieke vondst van deze textielcollectie in een scheepswrak? (*zie ook afb.4*). 'Part of the interest of displaying these objects is the story of the wreck and the unique survival of the silk objects. That is just as important, or in fact more important, than the actual objects as garments – I don't feel they need to be presented as legible costumes' (Lennard).

Afb.4 Een Nederlandse vlag die tijdens de bombardementen op Rotterdam in 1940 is verbrand, wordt vlak tentoongesteld, liggend op een rigide plaat. Omdat de vlag hier gepresenteerd wordt op een tentoonstelling over de oorlog, draait het bij dit object om de schade. Om die reden is het verdoezelen van de schade of proberen het object als een normale vlag op te hangen niet zinvol: het zou volledig voorbij schieten aan het doel van de tentoonstelling. De vlag is te zien op de tentoonstelling 'Boymans in de oorlog' in Museum Boymans van Beuningen. Foto links: Collectie Museum Rotterdam: collectie.museumrotterdam.nl/objecten/11670; foto rechts: Frans Franssen

Net als in de literatuur wijzen sommige respondenten er op dat je nooit je publiek moet onderschatten: 'People love puzzles and revelation – especially for pieces like this which have been 'hidden' beneath the sea for so long!' (Brooks).

1. Algemene tendensen

Niet alle respondenten hebben bij alle casussen aangegeven hoe zij deze zouden presenteren. Met name Arens, Bayer en Mälck hebben slechts een klein deel van de casussen ingevuld. De redenen die zij hiervoor aangaven waren:

- ze kunnen dit niet beoordelen zonder de objecten in het echt te hebben gezien. Mälck lichtte dit toe in haar e-mail: ‘The decision should be made exclusively by those people who are directly engaged with the collection. Only they are able to assess the state of conservation. This is of most importance when deciding if an object can be displayed or not and if so in which manner this should happen’ (Mälck).
- er zijn voor alle objecten verschillende opties mogelijk, die ook afhangen van het doel van de presentatie: ‘the most essential question is what the textiles should exhibited for and in most cases there are several possibilities for display’ (Bayer).

Hoewel de opvattingen van de verschillende experts uiteraard niet altijd op één lijn zitten, zijn er toch een paar opvallende algemene tendensen te constateren in de wijze waarop de experts de verschillende objecten willen presenteren. Hieronder staan de belangrijkste constatering per onderwerp op een rij.

Wijze van presenteren

Er zijn geen wezenlijke verschillen tussen de wijze waarop de experts de verschillende categorieën textiel willen presenteren, of ze nu twee- of driedimensionaal zijn. In reactie op eerdere vragen en stellingen gaven de meeste mensen aan dat een vlakke presentatie niet altijd ideaal is, zeker niet voor driedimensionale objecten zoals kostuums (zie *Deel II paragraaf 3. Vlakke presentatie en paragraaf 7. Presentatie van kostuums*). Toch geven bijna alle respondenten bij vrijwel alle casussen de voorkeur aan een *vlakke presentatie* of presentatie onder een *lichte hellingshoek*. Alleen Brooks heeft bij alle casussen vlak aangegeven, zij gaf nergens de voorkeur aan een opstelling onder een hellingshoek, omdat zij van oordeel is dat dit vaak leidt tot vreemde visuele effecten die een verwarrende boodschap uit kunnen zenden (zie *Deel II paragraaf 4. Presentatie onder een hellingshoek*). Hierbij specificeert ze de wijze van presenteren bij de meeste casussen aldus: ‘maybe on a contoured hollowed out support’ (Brooks).

Bij sommige objecten geven enkele respondenten aan dat presentatie onder een hellingshoek minder wenselijk is dan een vlakke presentatie, meestal betreft dit de meer kwetsbare objecten. Bij drie objecten zijn meerdere mensen het er over eens dat het object uitsluitend vlak gepresenteerd moet worden, dat zijn casus 2 (het geborduurde etui), casus 5 (de met diermotieven geborduurde lap) en casus 12 (de roze kaftan bestaande uit fragmentarische onderdelen). Zo specificeert Meijer bij het etui dat deze niet onder een hellingshoek gepresenteerd moet worden vanwege de kwetsbare borduursels: ‘slanting causes strain on the embroidery’ (Meijer).

In enkele gevallen geeft een respondent de voorkeur aan presentatie onder een lichte hellingshoek boven vlakke presentatie, zoals bij casus 1, het kleine vlakke fragmentje (Lugtigheid) en bij casus 7, de japon (De Groot). Bij casus 4 (de glanzend rode rechthoeken met zigzagmotief) vraagt Lennard zich af of de objecten misschien sterk genoeg zijn om te hangen. Ze suggereert dat de RCE dit misschien zou kunnen testen.

De enige respondent die echt afwijkt van deze tendens is Bayer: bij casus 1 (het kleine vlakke fragmentje) geeft zij de voorkeur aan een hangende presentatie, in een pressure mount (zie *Deel II*

paragraaf 6. Verticale presentatie: pressure mount). Bij casus 7 (de japon) heeft zij voorkeur aangegeven voor presentatie op een mannequin, maar hierbij gaf zij helaas geen toelichting. Dit is bovendien moeilijk te rijmen met Bayer's eerder gemaakte opmerking, waarin ze aangaf dat het in sommige gevallen, bijvoorbeeld bij grafvondsten, ethisch bedenkelijk is om het kostuum op een mannequin te presenteren (*zie Deel II paragraaf 7. Presenteren van kostuums*).

Steunen

Op de vraag wat voor soort ondersteuning gewenst is, hebben de respondenten duidelijk individuele voorkeuren.

Een aantal respondenten kiest in alle gevallen voor een permanente steun (Bayer, De Groot, Nilsson). Het belangrijkste argument hiervoor is om het hanteren van de objecten te minimaliseren: 'A permanent support which could be used in display and storage would minimise the amount of handling and hence reduce risk' (Brooks).

Brooks en Meijer geven meestal de voorkeur aan een permanente steun, alleen wanneer het hele grote objecten betreft kiezen zij uit praktische overwegingen (de beperkte ruimte die een object meestal in een depot kan innemen) voor een tijdelijke steun. Daarbij geeft Meijer aan dat een permanente steun heel eenvoudig kan zijn: 'support could be quite simple, for instance a textile covered board of materials suitable for storage' (Meijer).

Een 'permanente' steun die voor zowel opslag als presentatie wordt gebruikt, betekent niet per definitie dat het object hier op vast wordt gezet. De Groot heeft een voorkeur voor een permanente steun die zowel voor opslag als presentatie wordt gebruikt, maar vindt dat de objecten hierop niet vast moeten worden gezet. Lennard en Lugtigheid kiezen in alle gevallen voor een tijdelijke steun. Lugtigheid heeft voorkeur voor tijdelijke steunen waarop de objecten niet worden vastgezet, omdat zij het heel belangrijk vindt dat de objecten van alle kanten (ook aan de binnenkant) toegankelijk blijven. Lennard kiest eveneens voor tijdelijke steunen, maar wil die gebruiken voor zowel opslag, transport als presentatie: 'The same support could be used for display and storage, depending on storage space' (Lennard).

Replica's en reconstructies

De meeste respondenten geven bij vrijwel alle casussen aan dat zowel fysieke replica's als digitale reconstructies van het object nuttig kunnen zijn als aanvulling op het originele object (*zie ook Deel II paragraaf 8 Replica's en reconstructies*). Alleen Nilsson geeft bij alle objecten de voorkeur aan digitale reconstructies. In enkele gevallen kiezen respondenten voor één van beide, zo geven zowel De Groot als Lugtigheid bij casus 10 (de rood fluwelen kaftan) de voorkeur aan een fysieke replica: 'A replica would give more information on how the garment looked like' (Lutigheid). Bij casus 10 (de losse mouwen en kraag), opteert Lugtigheid uitsluitend voor een digitale reconstructie, Lennard geeft bij casus 11 (de rode fluwelen cape) de voorkeur aan een digitale reconstructie boven een fysieke replica.

Opvullen van driedimensionale vormen

Op de vraag of driedimensionale objecten (wanneer ze vlak of onder een lichte hellingshoek gepresenteerd worden) opgevuld moeten worden, kunnen de meeste respondenten geen eenduidig antwoord geven. Opvullen kan driedimensionale objecten extra steun geven, maar het inbrengen van een vulling brengt tevens een risico met zich mee voor het object. In de meeste gevallen zijn de respondenten daarom voorzichtig met het formuleren van een antwoord hierop: of opvulling wenselijk is wordt meestal aangeduid met 'misschien' ('might be' of 'maybe'), waarbij wordt aangegeven dat dit afhankelijk is van de conditie van het object. Wanneer het niet echt nodig is om het object te steunen, dan meestal liever niet. Zo schrijft Brooks bij casus 6 (de losse mouwen en

kraag): ‘maybe with some form of internal support, depending upon the severity of the condition and whether inserting a support would cause more damage’ (Brooks). Bij diezelfde casus uiten zowel De Groot als Meijer (die beide de textiel met eigen ogen hebben gezien) hun bedenkingen bij het opvullen van deze fragmenten: ‘The insert of padding material seems a threat to me, since this requires more handling than I consider responsible. Also I do not see good reasons for padding, since all parts are tailored like flat shapes. Padding would turn them into 3D shapes. Although this might come nearer the appearance of the sleeves when worn, this causes also stress’ schrijft De Groot. En Meijer schrijft bij deze casus: ‘Padding depends on the conservation issues involved: what type of material can be used, is it safe to slide something in? Is there any risk for the object if they are not padded? If so, it is needed, if not I’d avoid it altogether and leave them as they are now’ (Meijer).

Losse fragmenten

In de meeste gevallen geven de respondenten er de voorkeur aan om losse fragmenten die bij elkaar horen gezamenlijk te presenteren. Met name bij casus 11 (de rode cape) is dit belangrijk om het object te kunnen begrijpen: ‘This object can only be understood if the parts are organised in their correct position’ (De Groot). Gezamenlijk presenteren betekent niet per definitie dat fragmenten van een kostuum als een kostuum op een mannequin gepresenteerd moeten worden, zoals Nilsson toelicht bij casus 9 (de zilveren jurk): ‘I do not think a mannequin is an option here but that the pieces should be displayed together’ (Nilsson).

2. Casussen

De opvattingen van de verschillende respondenten per casus staan in *Tabel 2*. Opmerkelijke zaken en aanvullende object-specifieke citaten van de respondenten worden daarna per casus weergegeven (*paragraaf ‘Aanvullende opmerkingen per casus’*).

Tabel 2 Respons casussen

Legenda
Rood: Presentatie: Vlak / Onder een schuine hellingshoek / Hangend / Op mannequin
Blauw: Steun: Tijdelijk / Permanent
Geel: Opvulling: ja / nee / misschien
Groen: Losse onderdelen: Gezamenlijk presenteren / Afzonderlijk presenteren
Paars: Aanvullen met: Fysieke replica / Digitale reconstructie
Grijs: Overige opmerkingen

Casus	Arens	Bayer	Brooks	De Groot	Lennard	Lugtigheid	Mälck	Meijer	Nilsson
1.1.a. vlak, klein, enkele laag									
1. Fragment 6263-057	Niet presenteren of na conservering	Hangend Perm. steun	Vlak Perm. steun	Vlak Hellingshoek Perm. steun	Vlak Hellingshoek Tijd. steun	Hellingshoek 30° Tijd. steun (los)	Vlak (ná conservering)	Vlak Hellingshoek Tijd. steun	Vlak Hellingshoek Perm. steun
1.1.b. vlak, klein, meerdere lagen									
2. Tasje 6263-111	Hellingshoek (ondersteunen aan onderzijde)	Hellingshoek Perm. Steun (Pressure mount) Msch opvullen	Vlak Perm. Steun Msch opvullen	Vlak Perm. steun (los) Opvullen	Vlak Hellingshoek Tijd. steun	Vlak Hellingshoek Tijd. steun (los) Msch opvullen	Vlak Hellingshoek	Vlak Perm. Steun Msch opvullen	Vlak Hellingshoek Perm. steun
1.2.a. vlak, groot, enkele laag									
3. 8 rechthoeken 6263-088 t/m 094, 119	-	Hellingshoek Perm. steun	Vlak Tijd. steun	Vlak Hellingshoek Perm. steun	Vlak Hellingshoek Tijd. steun	Vlak Hellingshoek Tijd. steun (los)	Vlak Hellingshoek	Vlak Hellingshoek 20° Tijd. steun	Vlak Hellingshoek Perm. steun
1.2.b. vlak, groot, meerdere lagen									
4. 2 geborduurde rechthoeken 6263-043/044	-	-	Vlak Perm. steun	Vlak Hellingshoek Perm. steun	Vlak Hellingshoek Tijd. steun	Tijd. steun (los)	Vlak Hellingshoek	Vlak Hellingshoek 20° Tijd. steun	Vlak Perm. steun
5. Geborduurd fragment 6263-038	Niet presenteren of na conservering	Perm. steun	Vlak Perm. steun	Vlak Hellingshoek Perm. steun	Vlak Hellingshoek Tijd. steun	Vlak Hellingshoek Tijd. steun	Vlak	Vlak Perm. steun	Vlak Hellingshoek Perm. steun
2.1. 3-D, losse fragmenten									
6. 2 mouwen en kraag 6263-13/015/023/085	Gez. presenteren Afz. presenteren	-	Vlak Perm. steun Msch opvullen	Vlak Hellingshoek Perm. steun Niet opvullen Gez. presenteren Afz. presenteren Fys. replica Dig. reconstructie	Vlak Hellingshoek Gez. presenteren Fys. replica Dig. reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun (los) Msch opvullen Dig. reconstructie	Vlak Hellingshoek	Vlak Perm. Steun Niet opvullen Gez. presenteren Afz. presenteren Fys. replica Dig. reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Afz. presenteren Dig. reconstructie

2.2.a. 3-D, min of meer complete kostuums									
7. Japon 6263-105	Fys. Replica	Mannequin Perm. steun Dig.reconstructie	Vlak Tijd. steun Msch opvullen Fys. replica Dig.reconstructie	Hellingshoek Opvullen Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun (los) Opvullen (msch) Fys. replica Dig.reconstructie	-	Vlak Hellingshoek 20° Perm. steun Msch opvullen Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Msch opvullen Dig. Reconstructie
8. Lijfje 6263-061	Niet of na conservering	-	Vlak Perm. steun	Vlak Hellingshoek Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun (los) Opvullen (msch)	-	Vlak Hellingshoek 20° Perm. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Dig.reconstructie
9. Zilveren japon 6263-103	Gez. presenteren Afz. presenteren Fysieke replica	-	Vlak Tijd. steun Msch opvullen Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Opvullen Gez.presenteren Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun Fys. replica Dig.reconstructie	-	-	Vlak Hellingshoek 20° Perm. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Gez. presenteren Dig.reconstructie
10. Fluwelen kaftan 6263-107/108	Gez. Presenteren Fysieke replica	-	Vlak Perm. steun Msch opvullen Gez.presenteren Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Opvullen (kap) Gez.presenteren Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun (los) Opvullen (msch) Gez.presenteren Replica (?)	-	Vlak Hellingshoek 20° Perm. steun Gez.presenteren Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Gez.presenteren Dig.reconstructie
2.2.b. 3-D, kostuums bestaande uit losse onderdelen									
11. Rode cape 6263-026/039/040/041/042/058/059	Msch niet presenteren vanwege slechte conditie	-	Vlak Perm. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Gez.presenteren Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun (los) Opvullen (msch) Gez.presenteren Fys. replica Dig.reconstructie	-	Vlak Hellingshoek 20° Perm. steun Gez.presenteren Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Gez.presenteren Dig.reconstructie
12. Roze kaftan 6263-019/060/082/101/123/136	-	-	Vlak Perm. steun Msch opvullen Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Tijd. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Tijd. steun (los) Opvullen (msch) Gez.presenteren Fys. replica Dig.reconstructie	-	Vlak Perm. steun Fys. replica Dig.reconstructie	Vlak Hellingshoek Perm. steun Dig.reconstructie

Aanvullende opmerkingen per casus

Categorie 1. Vlak textiel

1.1.a. Klein vlak textiel, bestaande uit een enkele laag [casus 1]

Fragment (inv.6263-057). Foto: Margareta Svensson

Twee respondenten merken op dat het object wellicht pas na conservering gepresenteerd kan worden (Arens, Mälck)

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- [flat] 'But after conservation' (Mälck).
- 'It seems, that these fragments should not be displayed before conservation' (Arens).
- 'These fragments could be mounted into a pressure mount to avoid further loss due to handling. If there is no 3D-object recognizable in the fragments, there is no need for a different mount anyway. The pressure mount is not a mere exhibition mount but part of the conservation concept. A good technical documentation is essential to avoid the desire to open the mount for further investigation. The pressure mount vertical on the wall on one hand allows a good view on patterns and seams and on the other hand is easier for illumination and is space-saving' (Bayer).
- 'Temporary support in case of semi-permanent display; support could be quite simple, for instance a textile covered board of materials suitable for storage' (Meijer).

1.1.b. Klein vlak textiel, bestaande uit meerdere lagen [casus 2]

Etui van rood fluweel met zilverborduurset (inv.6263-111). Foto: Margareta Svensson

Vanwege de dubbele lagen, de kwetsbaarheid van weefsel en borduurgarens kiezen de meesten hier voor een vlakke presentatie en een permanente steun. De meeste respondenten zijn er niet uit of opvulling nodig en/of wenselijk is.

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'Flat, slanting causes strain on the embroidery' (Meijer).
- 'Not easy to decide [how to present this object]. Problem is the fact that both sides have the same vulnerable surface. Even if a flat position, the weight of the whole object will rest on one of them. Padding seems to diminish risks. Placing it on a padded surface prevents the possibility to view it from both sides, for instance on a glass plate with a mirror below. The cool surface of a glass plate implies a risk for microclimate. The alternative perspex provides another risk, being its electrostatic charge' (De Groot).
- 'A permanent support slightly larger than the object, such as a textile covered board would be suitable in my opinion' (Meijer).

- 'Unclear if a padding is necessary or possible' (Bayer).
- 'Would be interesting to display the purse as ensemble with brush and mirror' (Bayer).

1.2.a. Groot vlak textiel, bestaande uit een enkele laag [casus 3]

*Acht rechthoekige lappen met ingenaaid zigzagmotief (inv.6263-088 tm 094, 6263-119).
Foto's boven: Margareta Svensson; onder: Sjoukje Telleman/Marijke de Bruijne*

De meeste respondenten geven hier zowel vlak als een lichte hellingshoek aan als opties voor presentatie. Lennard suggereert dat de RCE misschien zou kunnen testen of deze fragmenten sterk genoeg zijn om te kunnen hangen. Vanwege de grootte van sommige van de stukken geven de meesten hier de voorkeur aan een tijdelijke steun, hoewel voor de kleinere stukken dan veelal wel weer een permanente steun wordt aangeraden.

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'I can't really assess whether they are strong enough to hang, from the pictures, but I imagine not? Can you test them? The Cultural Heritage Agency could perhaps do this?' (Lennard).
- 'The 42 x 246 too large for a permanent support.... But handling should be limited. For the others: permanent support suitable for display' (Meijer).
- 'Might be enough to show one piece as example and number the full amount on an exhibition label' (Bayer).

1.2.b. Groot vlak textiel, bestaande uit meerdere lagen [casus 4]

Twee rechthoekige geborduurde lappen 6263-043/044 (foto 044). Foto: Margareta Svensson

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'Might be too large for a permanent support? But again, textile covered board slightly larger than the object may serve as support for display as well as storage' (Meijer).

1.2.b. Groot vlak textiel, bestaande uit meerdere lagen [casus 5]

Geborduurde lap met diermotieven 6263-038. Foto: Sjoukje Telleman/Marijke de Bruijne

Meer mensen kiezen hier voor een permanente steun, vanwege de kwetsbaarheid van het object.

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'Although the condition of this one may be worse than the previous examples, I still feel that a slanting position can be considered, given that answers can be given to the question of the effects of friction. Research needed' (De Groot).

- 'It seems, that it should not be displayed before conservation' (Arens).
- 'Too complicated to lift/handle, so on a permanent support suitable for display as well. Minimize handling' (Meijer).
- 'flat or in a slanting position on a temporary support, it should be considered if it is possible to flatten the object by temporary stitching' (Lugtigheid).

Categorie 2. Driedimensionaal textiel

2.1. Driedimensionaal textiel, losse onderdelen/kleine fragmenten [casus 6]

Twee mouwen en een kraag 6263-013/015/023/085. Foto's: Margareta Svensson

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'not on a mannequin' (Lugtigheid).
- 'Lying seems most appropriate' (De Groot).
- 'Flat or very slightly slanting because of several layers' (Meijer).
- 'The insert of padding material seems a threat to me, since this requires more handling than I consider responsible. Also I do not see good reasons for padding, since all parts are tailored like flat shapes. Padding would turn them into 3D shapes. Although this might come nearer the appearance of the sleeves when worn, this causes also stress' (De Groot).
- 'Padding depends on the conservation issues involved: what type of material can be used, is it safe to slide something in? Is there any risk for the object if they are not padded? If so, it is needed, if not I'd avoid it altogether and leave them as they are now' (Meijer).
- 'I feel it would be good to display them together, as parts of a whole costume' (Lennard).
- 'It depends on the storytelling whether all parts should be displayed together' (Lugtigheid).
- 'Since there are examples of more complete dress with the same type of sleeves and collar, you might consider a display with a suggestion of a whole costume as it might have looked. But if these parts are displayed near to the other examples, such an interpretation would hardly add any information. I'd prefer to display them in a way that underlines they belonged to the same dress' (De Groot).
- 'Depending on the space in the showcase they can be shown together' (Meijer).
- 'Display of one or two objects can be enough for the first, temporary display. Displaying all objects together seems to be more reasonable in a long term exhibition' (Arens).
- 'Reconstruction could inform the public where these fit in a dress' (Meijer).

2.2.a. Min of meer intacte kostuums, bestaande uit aan elkaar genaaide delen [casus 7]

Japon 6263-105. Foto: Margareta Svensson

Vier van de respondenten denken dat dit kostuum vlak of onder een lichte hellingshoek gepresenteerd moet worden, één respondent geeft de voorkeur aan een vlakke presentatie en één aan een presentatie onder een lichte hellingshoek. Bayer is de enige die hier heeft aangegeven dat de japon op een mannequin kan worden gepresenteerd, zij geeft echter geen toelichting hierbij.

Dat een digitale reconstructie nuttig kan zijn in dit geval, daar is iedereen het over eens. Zes respondenten zien daarnaast ook wel wat in een fysieke replica.

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'I'd prefer a combination of a slanting board with partial inner support of the 3D shape. If 3D objects (costume) should be presented on a slanting board, probably partial 3D support should be provided as well. It seems worth investigating if a technical solution can be found to connect this support with the board, thus preventing the installed object from sliding. Of course this kind of construction would influence the optimal angle as well. A severe disadvantage however remains the pressure on the side it is lying on' (De Groot).
- 'A permanent support (i.e. a textile covered board) is recommended to limit handling. However, textile cover should be easily cleaned; object loses large quantity of fibers' (Meijer).
- 'both a physical and a digital reconstruction would be challenging' (Lugtigheid).
- 'Physical and/or digital reconstruction (with the right underpinnings) to show the public how this dress was worn and to show silhouette' (Meijer).

2.2.a. Min of meer intacte kostuums, bestaande uit aan elkaar genaaide delen [casus 8]

Lijfje 6263-061. Foto: Margareta Svensson

Juist bij dit stuk wordt door meerdere mensen benadrukt dat het van belang is om het object vlak of onder een lichte hellingshoek te presenteren en dit met behulp van reconstructies te verduidelijken naar het publiek (De Groot; Meijer).

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'It seems, that it should not be displayed before conservation' (Arens).
- 'This object is not too big and can be seen easily when displayed in a flat showcase. I would not object to a slanting position either, given that further research should be done concerning a safe angle. In its current condition it is flat enough for laying it. However, this does not give an appropriate impression of what the costume looked like when worn. This appearance can be provided by the addition of a replica, either physical or digital' (De Groot).
- 'Flat or slightly slanted on a permanent support, such as a textile covered board both for storage and exhibition. Physical or digital reconstruction to show proper shape of object' (Meijer).

2.2.a. Min of meer intacte kostuums, bestaande uit aan elkaar genaaide delen [casus 9]

Japon 6263-103 Foto links: Margareta Svensson

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'I would never display this without the other parts that have been found separately. If presented together as parts of one costume, the required surface will be even bigger than for the other dress (previous). Without a 'watchtower' it will be difficult to understand the display, a slanting position might help. See my earlier comments on this option. Display on a mannequin will be impossible, since the parts need to be joined then by new sewing, which I regard as unethical. Locally some lightweight internal 3D support will be necessary. The addition of a replica, either physical or digital, will help understanding the displayed parts' (De Groot).
- 'I do not think a mannequin is an option here but that the pieces should be displayed together' (Nilsson).
- 'A permanent support which could be used in display and storage would minimise the amount of handling and hence reduce risk but the size of the piece might make this difficult' (Brooks).

2.2.a. Min of meer intacte kostuums, bestaande uit aan elkaar genaaide delen [casus 10]

Kaftan 6263-107/108. Foto: Margareta Svensson

Zowel Lugtigheid als De Groot merken bij deze casus nog eens expliciet op dat dit object absoluut niet op een mannequin geplaatst kan worden. Beiden kennen het object en weten uit eigen ervaring hoe kwetsbaar het is.

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'The material is in a very, very bad condition. Handling should be kept to a minimum. So placing it on a mannequin would cause irreparable damage' (Lugtigheid).
- 'Without sewing or pinning the parts together or on the mannequin, display on a mannequin will be impossible. Both interventions are undesirable and can be regarded as unethical and a threat to the condition of the fragile velvet. Also for this object however pressure on the side on which it lies forms a risk. Apart from the hood or collar all parts have been tailored in a flat shape, making that it will remain relaxed when lying flat. Some additional 3D support for the hood/collar will be needed' (De Groot).
- 'Displaying all parts together to tell the story of the garment seems to have the preference' (Lugtigheid).

2.2.b. Kostuums bestaande uit losse onderdelen [casus 11]

'Cape', 6263-026-039-040-041-042-058-059. Foto: Studio Meijer/Compilatie Marijke de Bruijne

Lennard geeft hier alleen een digitale reconstructie als optie, terwijl zij alle andere casussen ook een fysieke replica als optie geeft. Zij geeft hierbij geen toelichting.

Object-gerelateerde opmerkingen (citaten):

- 'This object can only be understood if the parts are organised in their correct position' (De Groot).

2.2.b. Kostuums bestaande uit losse onderdelen [casus 12]

Kaftan 6263-019/060/082/101/123/136/zonder inv.nr.(Nat-27). Foto: Margareta Svensson/Proposal Pauline Coopmans

Bij deze casus is het opvallend dat meerdere respondenten hier uitsluitend kiezen voor een vlakke presentatie en presentatie onder een hellingshoek geen optie vinden. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de zeer slechte staat van het object.

IV CONCLUSIE EN AANBEVELINGEN

Op basis van de bestudeerde literatuur en de respons van de experts op de vragenlijst en casussen is een lijst met aanbevelingen samengesteld. Voor uitgebreidere argumentatie en toelichting op de diverse overwegingen wordt telkens verwezen naar de betreffende paragraaf waarin dit onderwerp aan de orde kwam.

Lijst met aanbevelingen

Algemene uitgangspunten conservering

1. De conditie van het individuele object is bepalend voor keuzes die gemaakt worden omtrent de presentatie van het object [respons]
2. Een goede beoordeling van de conditie kan alleen gemaakt worden door textielrestauratoren [persoonlijk contact met diverse respondenten en met benaderde experts die om deze reden niet hebben meegewerkt aan het onderzoek]
3. Een textielrestaurator kan de conditie van het object alleen beoordelen door het object met eigen ogen te zien, niet op basis van foto's en/of beschrijvingen [respons]
4. Ingrepen op de objecten zelf moeten zoveel mogelijk uitgesloten worden. Geen of absoluut minimale interventie moet altijd het uitgangspunt zijn bij de presentatie van deze objecten [literatuur + respons dl.II par.9]
5. Het is onethisch om losse fragmenten weer aan elkaar te zetten [respons casussen].

De objecten: wijze van presenteren

6. Vlakke presentatie geeft de beste ondersteuning aan zeer fragiel textiel [literatuur dl.II par.3]
7. Presenteer alle objecten uit deze collectie vlak of, indien de conditie van het object het toelaat, onder een lichte hellingshoek [respons dl.II par.3]
8. De meeste objecten uit de collectie kunnen onder een lichte hellingshoek gepresenteerd worden, in elk geval de iets minder fragiele objecten [respons dl.II par.4]
9. Of een object behalve vlak ook onder een hellingshoek gepresenteerd kan worden, is afhankelijk van de conditie van het object en dit moet individueel per object beoordeeld worden [respons dl.II par.3]
10. Er is geen algemeen geldende veilige hellingshoek te noemen; de maximale hellingshoek is afhankelijk van veel factoren: de conditie van het object, het gewicht, het weefsel, de ondergrond, omgevingsfactoren zoals trillingen, de duur van de presentatie [literatuur + respons dl.II par.4]
11. Gebruik een hellingshoek van *niet meer dan 20°* t.o.v. het horizontale vlak. Deze aanbevolen hellingshoek is gebaseerd op pragmatische overwegingen: onder deze hellingshoek blijven objecten op een gladde ondergrond liggen [literatuur + respons dl.II par.4]
12. Gebruik geen ruwe ondergrond om de objecten op te leggen; de frictie die dit veroorzaakt kan schade opleveren aan het object, zowel aan het weefsel als aan de constructie [respons dl.II par.4]
13. Hangend presenteren is geen optie voor de objecten uit deze collectie [literatuur + respons dl.II par.5]
14. Het gebruik van de pressure mount wordt voor de objecten uit deze collectie afgeraden. Hoewel de pressure mount een mooie oplossing lijkt om fragiel en fragmentarisch textiel te kunnen presenteren op een voor het publiek aantrekkelijke manier, bestaan er te veel

onzekerheden rondom de effecten op de lange termijn. Er is weinig ervaring mee, er bestaan nog veel vraagtekens en de methode is nog te omstreden [literatuur + respons dl.II par.6]

Presenteren van driedimensionaal textiel/kostuums

15. Kostuums in slechte conditie, met verzwakte stof en/of naden kunnen niet op een mannequin gepresenteerd worden, omdat deze objecten hun eigen gewicht niet kunnen dragen [literatuur dl.II par.7]
16. De kostuums uit deze collectie moeten vlak of onder een lichte hellingshoek gepresenteerd worden [respons dl.II par.7]
17. Of een kostuum onder een lichte hellingshoek gepresenteerd kan worden, is afhankelijk van de conditie van het individuele object [literatuur dl.II par.7]
18. Beoordeel van elk driedimensionaal object individueel of het nodig en wenselijk is om de vorm op te vullen om het beter te ondersteunen [literatuur + respons dl.II par.3, par.7; respons casussen]

Steunen

19. Textiel dat verzwakt of fragmentarisch is, moet altijd volledig worden gesteund [literatuur dl. II par. 2]
20. De keuze voor de beste steun van een object kan alleen individueel per object gemaakt worden [respons dl.II par.2]
21. Minimaliseer het hanteren van de objecten, dit wordt gezien als één van de grootste bedreigingen voor de collectie [respons dl.II par.2]
22. Maak, voor zover de opslagruimte dit toelaat, voor alle te presenteren objecten een *steun waarop het object tevens opgeslagen en getransporteerd kan worden*, om risico's t.g.v. hanteren te minimaleren [respons dl.II par.2; respons casussen]
23. Zet de objecten niet vast op de steun, dit om:
 - ongewenst ingrijpen in het object zelf (met mogelijke schade als gevolg) te voorkomen
 - de objecten zoveel mogelijk toegankelijk te houden
 - aanpassingen of verwijderen van de steun in de toekomst mogelijk te maken.[literatuur + respons dl.II par.2 en par.9; respons casussen]
24. Maak zo eenvoudig mogelijke steunen, bijvoorbeeld een rigide plaat bekleed met voor conservering geschikte materialen (respons casussen)
25. Steunen moeten altijd door, of in nauw overleg met, textielrestauratoren gemaakt worden

Toegankelijkheid objecten

26. De objecten moeten zoveel mogelijk toegankelijk blijven voor toekomstige studies (d.w.z. van alle kanten zichtbaar), maar beperk de toegang tot de objecten en leg deze aan zeer strikte banden [respons dl.II par.9; casussen]
27. Zorg voor goed documentatiemateriaal die het hanteren van de originelen grotendeels kan vervangen [respons dl.II par.9; casussen]
28. Onderzoek mogelijkheden om het object van alle kanten zo zichtbaar mogelijk te maken tijdens presentatie: is presentatie op een doorzichtige ondergrond met daar onder een spiegel bijvoorbeeld een optie? Zijn de nadelen en risico's van glas (risico op microklimaat) en Plexiglas (statische elektriciteit) te ondervangen [literatuur dl.II par.6; respons casussen]

Waardebepaling en doel presentatie

29. Bepaal waarin de waarde ligt van deze collectie: wat maakt deze collectie bijzonder? Zijn dat de 17de eeuwse kostuums of het feit dat deze stukken zijn opgedoken uit een scheepswrak? [respons dl.II par.7] Deze vraag beantwoorden is cruciaal voor het nemen van allerlei beslissingen, bijvoorbeeld *wat moet er wel en niet getoond worden* en *hoe* moet dat getoond worden [respons dl.II par.9]
30. Bepaal het doel van de presentatie: wat moet er getoond worden, wat is het verhaal dat verteld moet worden? 17de eeuwse kostuums of uitzonderlijke maritieme vondst? [respons dl.II par.7]. Dit is bepalend voor keuzes omtrent de wijze van presentatie [respons casussen]
31. Laat het publiek juist zien hoe fragiel, kwetsbaar en fragmentarisch zijn, dat is een wezenlijk onderdeel van de objecten en hun verhaal [literatuur + respons dl.II par.7, 9 en10]

'Part of the interest of displaying these objects is the story of the wreck and the unique survival of the silk objects. That is just as important, or in fact more important, than the actual objects as garments – I don't feel they need to be presented as legible costumes.' (Lennard)

Voorbereiden presentatie

32. De eisen die aan de presentatie worden gesteld moeten door tentoonstellingsmakers, conservatoren en restauratoren gezamenlijk geformuleerd worden [literatuur dl.II par.10]
33. Betrek textielrestauratoren vanaf het allereerste begin bij het proces [persoonlijk contact met aangeschreven experts die niet hebben meegewerkt]
34. Stel een *werkgroep* samen met daarin textielrestauratoren, conservatoren en tentoonstellingsmakers, die samen voor elk van de te presenteren objecten een advies formuleert voor hoe het individuele object gepresenteerd kan worden
35. Plan ruim de tijd in voor het selecteren van objecten, het beoordelen van de conditie en het maken van steunen. In sommige gevallen zal dat meer tijd vergen dan in andere

Publiek

36. Zorg dat het publiek goed om het vlak gepresenteerde object heen kan lopen [respons dl.II par.3]
37. Maak verhogingen of loopbruggen om vlak liggende textiel toch goed te kunnen zien [respons dl.II par.3]
38. Presentatie onder een lichte hellingshoek werkt niet altijd beter naar het publiek dan vlakke presentatie: het kan vreemde visuele effecten creëren die verwarrend kunnen werken [respons dl.II par.4]
39. Presenteer de fragmenten die bij elkaar horen zoveel mogelijk gezamenlijk/in samenhang

Aanvullende documentatie, replica's en reconstructies

40. Presenteer de objecten op de best denkbare wijze vanuit conserveringsoogpunt (vlak of waar mogelijk onder een lichte hellingshoek) en maak de objecten leesbaar voor het publiek met aanvullende middelen [respons dl.II par.10]

41. Gebruik fysieke *replica's*, digitale *reconstructies* en/of andere *documentatie* om duidelijk te maken hoe een fragmentarisch en wellicht in de ogen van het publiek niet optimaal gepresenteerd object er oorspronkelijk uit heeft gezien [literatuur dl.II par.8]
42. Gebruik aanvullende documentatie en informatie zoals schilderijen, prenten, microscopische foto's van het object, X-ray opnames, patroontekeningen, filmmateriaal etc. als aanvulling op de originele objecten [literatuur + respons dl.II par.3, 7 en 8]
43. Maak documentatie over en rond het object zoveel mogelijk beschikbaar voor het publiek [respons dl.II par.2]
44. Aanvullende informatie, replica's of reconstructies moeten aanzetten tot het beter bekijken van het origineel, niet het origineel overschaduwen [literatuur dl.II par.8]
45. Fysieke replica's en digitale reconstructies kunnen de originele objecten niet vervangen, maar wel een belangrijke aanvulling vormen [literatuur + respons dl.II par.8]
46. Een goede fysieke replica staat of valt bij de keuze van het materiaal: dit mag niet "mooier" of juist eenvoudiger zijn dan het materiaal van het origineel [respons dl.II par.8]. Wanneer niet de juiste materialen gebruikt worden kan de plank volledig mis worden geslagen
47. 'Augmented Reality' is een digitale techniek die veel potentie heeft voor musea [dl.II par.8]
48. Digitale technieken moeten technisch onderhouden worden en moeten altijd goed werken om het publiek niet teleur te stellen [respons dl.II par.8]. Houd hier rekening mee en neem het op in de plannen wanneer hier gebruik van gemaakt wordt
49. Stel altijd de vraag of een fysieke replica en/of digitale reconstructie ook daadwerkelijk iets toevoegt. Is het altijd zinvol? Wat moet er mee verteld worden? [respons dl.II par.8]

Kansen en uitdagingen

50. Het publiek is flexibel, wanneer uitgelegd wordt waarom een kostuum niet op een mannequin gepresenteerd kan worden, dan begrijpen zij dat heel goed [respons dl.II par.7]
51. Onderschat het publiek niet: mensen hebben een groot voorstellingsvermogen en zijn in staat om statische presentaties in hun hoofd tot leven te brengen [literatuur dl.II par.10]
52. Daag het publiek uit. Maak het ze niet te gemakkelijk. Zet ze aan tot onderzoek en beschouwing [respons dl.II par.10]
53. Mensen houden van uitdagingen en van puzzels. Geef fantasie en verbeeldingskracht de ruimte! [literatuur + respons dl.II par.10]
54. Zet schijnbare beperkingen om in kansen en mogelijkheden. Zie de beperking als een uitdaging en ga het avontuur aan [respons dl.II par.10]
55. Het is niet erg om het publiek te laten zien hoe fragiel en kwetsbaar de stukken zijn. Een vlakke presentatie kan dit juist benadrukken [respons dl.II par.7]
56. Maak een spannende, totaal vernieuwende presentatie door de 'beperkingen' om te zetten in kansen, bijvoorbeeld door loopbruggen of uitkijktorens te maken waarbij als het ware wordt neergekeken op het scheepswrak op de zeebodem [respons dl.II par.10]
57. Kijk en zoek naar andere voorbeelden ter inspiratie: in, maar vooral ook buiten de museumwereld
58. Lees de bundel 'Refashioning and Redress' om inspiratie op te doen.

'People love puzzles and revelation – especially for pieces like this which have been 'hidden' beneath the sea for so long!' (Brooks).

MET DANK AAN:

- de Provincie Noord-Holland, opdrachtgever van het onderzoek, in het bijzonder Rob van Eerden en Annet Busweiler;
- alle respondenten: Thomas Arens (Bode-Museum Berlijn, Duitsland), Anja Bayer (Abegg Stiftung, Riggisberg, Zwitserland) Mary Brooks (Durham University, Groot Brittannië), Emmy de Groot (Universiteit van Amsterdam), Frances Lennard (University of Glasgow, Groot Brittannië), René Lugtigheid (Universiteit van Amsterdam), Kathrin Mälck (Bode-Museum Berlijn, Duitsland), Suzan Meijer (Rijksmuseum Amsterdam), Johanna Nilsson (Armémuseum Stockholm, Zweden);
- en daarnaast in het bijzonder: Julian van den Berg (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort), Maarten van Bommel (Universiteit van Amsterdam), Alec Ewing (Museum Kaap Skil), Emmy de Groot (Universiteit van Amsterdam), Carola Holz (textielrestaurator Rijksmuseum) en René Lugtigheid (Universiteit van Amsterdam).

LITERATUUR

Algemeen: handleidingen/gidsen

- AIC Wiki, [American Institute for Conservation of Art and Historic Works](#) (AIC), Textiles Specialty Group, TSG Chapter VI. *Treatment of Textiles - Section K. Supports and Mounts*; TSG Chapter VII. *Exhibition of Textiles*, <http://www.conservation-wiki.com/wiki/Textiles> [bezocht op 07-08-2018]
- *Opgeruimd staat netjes. Het opbergen van textiel: liggend en opgerold*, Informatieblad nr.14, Instituut Collectie Nederland, Amsterdam 2005
- Bittner, Elisabeth, *Basic Textile Care: Structure, Storage and display*, 2004, <https://www.ischool.utexas.edu/~cochine/pdfs/e-bittner-04-textile.pdf> [gedownload d.d.19-07-2018]
- Boersma, Foekje, *Op de keper beschouwd*, Stichting Textielcommissie Nederland, Amsterdam 2000
- Guide to Collection Care, Section 3: Archival Storage of Textiles, Gaylord, <http://www.gaylord.com/resources/guide-to-collections-care/section-3> [gedownload d.d. 07-08-2018]
- Landi, Sheila, *The Textile Conservator's Manual*, Oxford 1998
- Norton, Ruth E., *Storage and Display of Textiles (for Museums in South-East Asia)*, UNESCO, Canberra 1984
- *NPS Museum Handbook*, National Park Services, Washington 2002, <https://www.nps.gov/museum/publications/handbook.html>
- Robinson, Jane, Tulaa Pardoe 2000, *An Illustrated Guide to the Care of Costume and Textile Collections*, Museums & Galleries Commission (MGC)/Scottish Museums Council, Londen 2000
- Templeton, Rini Hazel, 'Display of Textiles in Museum Collections', Delhi 2012, https://www.researchgate.net/publication/318014663_Display_of_Textiles_in_Museum_Collections [gedownload d.d. 06-08-2018]
- Verma 2017, *Textile Conservation Conditioning*

Specifieke literatuur

- [bundel], *Fabric of an Exhibition, An Interdisciplinary Approach. Preprints of a Textile Conference, Symposium 22-25 sept. 1997, Canadian Conservation Institute Institut (CCI)/North American Textile Conservation Conference (NATCC)*, Ottawa, 1997
- [zonder auteur] 'Slant Board Mounts', *North Carolina Collection Conversations*, [z.d.], <https://collectionsconversations.wordpress.com/2012/08/21/slant-board-mounts/> [gedownload d.d. 7-8-2018]
- Atkinson, Henry L., Vicki Couzens, Lee Darroch, Genevieve Grieves, Samantha Hamilton, Holly Jones-Amin, Mandy Nicholson, Amanda Reynolds, "'Wrapped In Country". Conserving And Representing Possum-Skin Cloaks As In/Tangible Heritage, in: Mary M. Brooks and Dinah D. Eastop (eds.), *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, Los Angeles 2016, pp.49-64
- Barker, K., 'Reducing the strain: Is it worth displaying a large fragile textile at a slight angle?' *Conservation News UKIC*, September 2002, p.30
- Bayer, A., 'Deposits on Exhibition Glass discussed using the Example of the Pressure Mount of the "Liber Linteus" in the Archaeological Museum of Zagreb', in: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (VAMZ)*, 3. s., XLV, Zagreb 2012, pp.61-67
- Bayer, Anja, 'Preserving and Displaying. Archaeological Garments via Pressure Mounting', in: Mary M. Brooks and Dinah D. Eastop (eds.), *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, Los Angeles 2016, pp.79-92

- Brooks, Mary, Alison Lister, Dinah Eastop, Tarja Bennett, 'Artifact or information? Articulating the Conflicts in Conserving Archaeological Textiles', in: [*Archaeological Conservation and its Consequences: Preprints of the Contributions to the Copenhagen Congress, 26-30 August 1996*](#), International Institute for Conservation (IIC), London 1996 p. 16-21
- Brooks, Mary M., Dinah Eastop, 'Conservation and the Narrative Power of Exhibited Garments', 2017,
http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/costume/pdf/ICOM_Costume_London_2017_Proceedings_-_Brooks_Eastop.pdf [gedownload d.d. 06-08-2018]
- Brooks, Mary M., and Dinah D. Eastop (eds.), *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, Los Angeles 2016
- Brooks, Mary, Dinah Eastop, Lynda Hillyer, Alison Lister, 'Supporting Fragile Textiles: the Evolution of Choice', in: *Lining and Backing: the Support of Paintings, Paper and Textiles*, United Kingdom Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (UKIC) Conference, Londen 1995, pp.5-13
- Brooks, Mary M., Dinah Eastop, 'Worn Dress: Display as Meaning-Making', 2017,
http://network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/costume/pdf/Mary_Brooks_and_Dinah_Eastop_Toronto_article_PDF.pdf [gedownload d.d. 06-08-2018]
- Bruijine, M. de, *Textielschat uit Zee. Een literatuurverkenning naar textiel uit maritieme context*, Amsterdam 2016 [niet gepubliceerd]
- Commoner, Lucy, 'A Condition Assessment Rating System for Textiles', [z.d.]
http://www.museumtextiles.com/uploads/7/8/9/0/7890082/a_condition_assessment_rating_system_for_textiles.pdf [gedownload d.d. 8-8-2018]
- Cruickshank, Pippa, Anna Harrison, John Fields, 'From Excavation to Display. The Conservation of Archaeological Textiles from an ad first-third century Cemetery Site in Jordan', in: *The Conservator* 26, 2002, pp.44-56
- Florian, M-L. E., 'The underwater environment', in: Colin Pearson (ed.), *Conservation of Marine Archaeological Objects*, New York 1987, pp. 1-20
- Gill, Kathryn, 'Making Sense of a Fragmentary Coat found concealed within a Building', in: Mary M. Brooks and and Dinah D. Eastop (eds.), *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, Los Angeles 2016, pp.121-132
- Giuntini, Christine, 'Ethnographic garments: Evolution of Exhibition Display in Response to Curatorial Interpretation', in: Frances Lennard, Patricia Ewer (eds.), *Textile Conservation: Advances in Practice*, Oxford/Burlington 2010, pp.84-90
- Gordon, Rebecca, Erma Hermens, Frances Lennard, Authenticity and Replication. The 'Real Thing' in Art and Conservation, Proceedings of the International Conference held at the Univerisity of Glasgow, 6-7 December 2012, Londen 2014
- Gresswell, Claire, Joanna Hashagen, Janet Wood, 'Concepts in Practice. Collaborative Approaches in developing the Bowes Museum's Fashion and Textile Gallery', in: Mary M. Brooks and and Dinah D. Eastop (eds.), *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, Los Angeles 2016, pp.145-158
- Heald, Susan, Robert Patterson, 'Adjustable Angle, Reusable Slant Boards For Mounting Hides And Textiles With Rare Earth Magnets', in: *AIC Textile Specialty Group Postprints Volume 25*, Washington 2015, pp.165-172
- Kajitani, Nobuko, Elena Phipps, 'A Contact Pressure Mounting System', In: M. Brooks, D. Eastop (eds.), *Changing Views of Textile Conservation*, Los Angeles 2011, pp.420-427 [artikel oorspr. verschenen in 1986]
- Kataoka, Masumi 'A Study of Microenvironment within Pressure Mounts', in: Frances Lennard, Patricia Ewer (eds.), *Textile Conservation: Advances in Practice*, Oxford/Burlington 2010, pp.245- 254

- Lister, Allison, 'Making the Most of Mounts: Expanding the Role of Display Mounts in the Preservation and Interpretation of Historic Textiles', in: *Fabric of an Exhibition, An Interdisciplinary Approach, Preprints, Textile Conference Canadian Conservation Institute Institut (CCI)*, Ottawa, 1997, pp. 143-148
- McCloskey, Allison, 'Supports for Textile Display: Overview and Strategies for Flat Objects', in: *Art Conservator, Spring 2011*, Williamstown Art Conservation Centre (WACC), 2011
- Mortier, Bianca M. du, Suzan Meijer, Moving forward together, in: Mary M. Brooks and Dinah D. Eastop (eds.), *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, Los Angeles 2016, pp.237-250
- Nilsson, Johanna en Sofia Nestor, 'Fragments of Queen Kristina's Burial Costume, Preservation and Documentation of Materials, Textile Techniques and Dyestuffs', in: *Preprint NATCC North American Textile Conservation Conference, "Facing Impermanence, Exploring Preventive Conservation for Textiles"*, Washington 2007
- Nilsson, Johanna, *In Search of Scientific Methods for Conservation of Historic Silk Costumes*, Göteborg 2010 [diss. Gedownload op 27 mei 2017 van: http://conservation.gu.se/digitalAssets/1309/1309145_nilsson_2010_conservation_of_historic_silk.pdf]
- Peacock, Elizabeth E., Elizabeth Griffin, 'Rehousing a Collection of Archaeological Textiles', in: *The Conservator, nr.22*, United Kingdom Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (UKIC), 1998, pp.68-80
https://www.researchgate.net/profile/Elizabeth_Peacock2/publication/233359497_Rehousing_a_collection_of_archaeological_textiles/links/0deec521de806c5eb8000000/Rehousing-a-collection-of-archaeological-textiles.pdf [gedownload d.d. 09-08-2018]
- Phillips, Kristin, 'Conserving Damage. Clothing worn by Indira Gandhi and Rajiv Gandhi at the Time of their Assassinations', in: Mary M. Brooks and Dinah D. Eastop (eds.), *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, Los Angeles 2016, pp.225-236
- Scaturro, Sarah, Joyce Fung, 'A Delicate Balance. Ethics and Aesthetics at the Costume Institute, Metropolitan Museum of Art, New York', in: Mary M. Brooks and Dinah D. Eastop (eds.), *Refashioning and Redress: Conserving and Displaying Dress*, Los Angeles 2016, pp.159-172
- Windsor, D., L. Hillyer, D. Eastop, 'The Role of Contact/Pressure Mounting in Textile Conservation: Some Recent Applications of US Techniques', in: *ICOM-CC Triennial Meeting*; Rio de Janeiro, 2002

Websites:

- <http://www.4dresearchlab.nl> (bezocht d.d. 19 december 2018)
- <https://advisor.museumsandheritage.com/news/bringing-past-life-google-tango-ar-queens-house/#/> (bezocht d.d. 5 december 2018)
- <http://www.archeologieleeft.nl/archeosuccessen/de-geschiedenis-in-3d/> (bezocht d.d. 19 december 2018)
- <https://jasoren.com/how-to-use-augmented-reality-in-museums-examples-and-use-cases/> (bezocht d.d. 5 december 2018)
- <https://museumtijdschrift.nl/nieuws/philips-museum-lanceert-augmented-reality-tour/> (bezocht d.d. 5 december 2018)
- <https://ruestkammer.skd.museum/ausstellungen/kurfuerstliche-garderobe/> (bezocht d.d. 5 december 2018)
- <https://www.tijdlab.nl/#Watwijdoen> (bezocht d.d. 5 december 2018)

BIJLAGEN

- BIJLAGE 1: Lijst met benaderde mensen en respondenten
- BIJLAGE 2: Vragenlijst (leeg) (*afzonderlijk document*)
- BIJLAGE 3: Respons (excelbestand met antwoorden op de vragenformulieren) (*afzonderlijk document*)

BIJLAGE 1 Lijst met benaderde experts en respondenten

Persoon	Functie	Instituut	Meegewerkt	Opmerkingen
EXTERNE EXPERTS				
Thomas Arens	Textielrestaurator	Bode-Museum Berlijn, Duitsland	Ja	
Anja Bayer	Textielrestaurator	Abegg Stiftung Riggisberg, Zwitserland	Ja	
Mary M. Brooks	Textielrestaurator	Durham University, GB	Ja	
Frances Lennard	Textielrestaurator	University of Glasgow, GB	Ja	
Kathrin Mälck	Textielrestaurator	Bode-Museum Berlijn, Duitsland	Ja	
Johanna Nilsson	Textielrestaurator	Armémuseum Stockholm, Zweden	Ja	
Augusta Persson	Textielrestaurator	Livrustkammaren Stockholm, Zweden	Nee	Met opgaaf van redenen
Amica Sundström	Textieltechnicus	Livrustkammaren Stockholm, Zweden	Nee	Niet gereageerd
Mary Ballard	Textielrestaurator	Smithsonian Museum Conservation Institute, Washington DC, USA	Nee	Niet gereageerd
Foeke Boersma	Preventieve conservering	Koninklijke Bibliotheek Den Haag	Nee	Met opgaaf van redenen
Dinah Eastop	Textielrestaurator	University College London, Groot Brittannië	Nee	Niet gereageerd
Johannes Pietsch	Textielrestaurator / conservator	Bayerisches National Museum München, Duitsland	Nee	Met opgaaf van redenen
Kathryn Gill	Textielrestaurator	onafhankelijk textielrestaurator GB	Nee	Niet gereageerd
REEDS BIJ HET PROJECT BETROKKEN EXPERTS				
Emmy de Groot	Textielrestaurator	Universiteit van Amsterdam	Ja	
René Lugtigheid	Textielrestaurator	Universiteit van Amsterdam	Ja	
Suzan Meijer	Textielrestaurator	Rijksmuseum Amsterdam	Ja	
Melanie Braun	Kostuumspecialist	School of Historical Dress Londen, GB	Nee	Met opgaaf van redenen
Luca Costigliolo	Kostuumspecialist	School of Historical Dress Londen, GB	Nee	Met opgaaf van redenen
Susan North	Conservator	V&A Fashion, Textiles and Furniture Department, Londen, GB	Nee	Met opgaaf van redenen
Jenny Tiramani	Kostuumspecialist	School of Historical Dress Londen, GB	Nee	Met opgaaf van redenen